

RÉTI GYÖRGY

GÖMBÖS ÉS A RÓMAI HÁRMAS EGYEZMÉNY, 1934

Olaszország, Ausztria és Magyarország kormányfői hatvan évvel ezelőtt, 1934 márciusában írták alá azt a három római jegyzőkönyvet, amely megpróbált szembeszállni a hitleri Németország közép-európai terjeszkedésével. A „római hármass egyezmény” néven is ismert jegyzőkönyvek aláírásának előzményeit, tartalmát, a róluk folytatott tárgyalásokat és fogadtatását igyekeznek megvilágítani az alábbi tanulmány.*

Gömbös Gyula kettős orientációja

Az 1929–33-as világválság tovább élvezte a nagyhatalmak harcát az európai hegemóniáért és a piacokért. Az érdekszférákért folytatott harcban fontos szerepet játszottak a kelet-európai országok, amelyekben a súlyos gazdasági válság — az elmaradott társadalmi struktúrák miatt — különösen kiélezte a helyzetet. A különböző gazdasági és politikai megfontolások arra készítették az európai nagyhatalmak kormányait, hogy mindegyik a saját érdekeinek megfelelően próbáljon megoldást találni a Duna-medence súlyos problémáira.

Mussolini a Duna-medencére vonatkozó nézeteit a legösszefogottabban egy 1933-ban, Ernst R. Starhemberggel, az osztrák Heimwehr vezetőjével folytatott beszélgetésben fejtette ki: *„Számunkra a dunai kérdés pángermán megoldása ugyanolyan kevésbé elfogadható, mint egy pánszláv megoldás. A Duna-medence a mi európai háttérünk. Ha lemondunk róla, akkor egy, az Európa szélén lévő félsziget jelentéktelen szerepére kárhoztatjuk magunkat. Ezzel magyarázható nagy érdeklődésem minden iránt, ami Ausztriában és Magyarországon történik.”*¹ (Kicmelés tőlem – R. Gy.)

Tanulmányunk a magyar–olasz kapcsolatok szempontjából vizsgálja a közép- és délkelet-európai helyzetet. Ennek szélesebb nemzetközi összefüggéseit illetően itt csak annak megállapítására szorítunk, hogy az 1930-as évek elején az e térségek feletti hegemóniáért folytatott rivalizálásban leginkább érdekelt két hatalom közül Franciaország a kisantant országaira, Olaszország pedig Ausztriára

* Jelen írás része a szerző nagyobb terjedelmű tanulmányának, amelyből részletek jelentek meg a *Mozgó Világ* 1987. 2., 1990. 9. és 1991. 2., a *Politika–Tudomány* 1987. 4. és 1988. 3., a *Világtörténet* 1988. 2. és 4., a *Történelmi Szemle* 1990. 3–4., a *Múltunk* 1992. 2–3. számaiban, valamint a *Politikatudományi Társaság* 1987-es évkönyvében és számos olasz folyóiratban.

¹ *Ernst R. Starhemberg: Between Hitler and Mussolini.* London, 1942. 236.

és Magyarországra támaszkodott. Németország csak Hitler hatalomra jutása után kapcsolódott bele ebbe a versengésbe.

Az 1927-es barátsági szerződés² aláírása után a magyar–olasz kapcsolatok politikai és gazdasági téren egyaránt egyre intenzívebbek lettek. Rendszeressé váltak a két ország államférfiainak találkozói, amelyek során megvizsgálták a magyar–olasz együttműködés problémáit. A harmincas években az egymást váltó magyar miniszterelnökök első külföldi útja mindig Rómába vezetett, hogy ezzel is demonstrálják a magyar külpolitika elsődleges olasz orientációját. Mussolini majdnem minden külpolitikai vonatkozású beszédében sikra szállt a versailles-i rendszer revíziójáért, párhuzamot vonva a „megcsönkített győztes” Olaszországot és az általa „Trianon nagy rokkantjának” nevezett Magyarországot ért igazságtalanságok között.

A Budapest és Róma között megkötött barátsági szerződés fordulatot jelzett mindkét ország politikájában: az addigi visszatartott revizionizmustól az aktív revizionizmus felé. Mussolini külpolitikai vonalvezetésében ekkor erősödik meg a törekvés, hogy a kisantra alapozó francia politikával szemben ellenségesen lyt keresen Közép-Európában és a Balkánon. Ezért köt barátsági szerződéseket Magyarországgal, Albániával és Bulgáriával, és aktivizálja politikáját Ausztria irányába is.

Persze a magyar és olasz revizionizmus között jelentős eltérések voltak. Erre mutat rá Renzo De Felice Mussolini életrajzában: „... Mussolini revizionizmusa alapvetően mérsékelt volt, inkább szavakban nyilvánult meg, semmint a megvalósításra irányuló gyakorlati készségben. A Budapesttel való kapcsolatban — ha közös is volt az akarat, hogy az olasz–magyar barátságából egy szláv- és demokráciaellenes bástyát képezzenek —, Mussolini és Bethlen céljai nagyon különbözőek voltak. Amíg Bethlen Rómában konkrét támaszt látott országa revíziós céljainak megvalósításához, Mussolini számára Magyarország arra szolgált, hogy elszigetelje és nehéz helyzetbe hozza Jugoszláviát, Ausztriával együtt lefektesse a német revizionizmust és — mindenekelőtt — közvetlen és közvetett nyomást gyakoroljon (a kisantra révén) Franciaországra.”³

Az olasz–magyar együttműködés lehetőségeit növelte Gömbös Gyula hatalomra jutása, aki az olasz fasizmushoz hasonló totális fasiszta diktatúra bevezetésére törekedett Magyarországon. Gömbösnek az olasz fasizmus iránti rokonszenvét mutatja, hogy 1927-ben így lelkendezett Mussolini rendszeréről: „A Duce

2 A szerződés első részletes leírása Adorján György: Az olasz–magyar barátsági szerződés című művében található. A szerződés előzményeit, megkötésének körülményeit és céljait ismerteti Nemes Dezső: A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben Bp. 1964. című műben. Ugyanezt rövidebb, de lényegesen objektívebben teszi Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája, 1919–1945 Bp. 1988. című munkája, valamint Ormos Mária: Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről, 1927–1931 című tanulmánya, Történelmi Szemle 1971. 1–2. Írásunkban felhasználtuk Ránki György: A római hármas egyezmény és a német külpolitika. Századok 1961. 4–5. című kitérő tanulmányát.

3 Renzo De Felice: Mussolini il duce. I–II., Einoundi, 1971. 358–359. Mussolini külpolitikájának aktivizálódását 1928. június 5-i nevezetes beszéde jelezte, amelyben Magyarországról ezeket mondta: „Magyarország megbízható Olaszország barátságában. Elmondható, hogy a trianoni szerződés területi intézkedései túlságosan mélyen vágtak húsába, és hozzáfűzhetjük ehhez, hogy Magyarország ezer éven át nagy fontosságú történelmi missziót teljesített a Duna völgyében. A magyar nemzet lángoló hazaszeretetével, céltudatos munkájával, amelyet hatalma tudatában a béke idején folytatott, jobb sorsot érdemel. Nemcsak az általános igazság szempontjából, hanem Olaszország érdekében is helyes lesz, ha Magyarország kedvezőbb sorsa megvalósul.” (Idézi: C. A. McCormey: Magyarország Bp. é. n. 221.; R. De Felice: i. m. 358.)

vezetése alatt álló mozgalom a legnagyobb történelmi újjászületés, amelyhez még az olasz reneszánszt sem lehet hasonlítani.” Gömbös már ekkor kilátásba helyezte, hogy a magyar jobboldal sokat fog tanulni és átvenni az olasz fasizmustól.⁴

Persze Gömbös, mint reálpolitikus — bármennyire is szimpatizált Mussolinivel és az olasz fasizmussal — tudta, hogy az olasz rendszerek nem valósíthatók meg „egy az egyben” Magyarországon. Ennek adott hangot a következő metaforában: „Tisztelem a fasizmust, állítom azonban, hogy az olasz rendszert más nemzet le nem másolhatja, éppoly kevésbé, mint ahogy nincs módomban az, hogy egy narancsfát a magyar talajba átültessek.” Egy másik parlamenti beszédében még alaposabban fejtekte ki „narancsfás” hasonlatát: „Én a fasizmusnak lehetek csodálója, én az olaszországi fasiszta rendszerrel szemben szimpátiával viseltethetem, én mondhatom azt, hogy az olasz géniusznek egyik megnyilatkozása, ez azonban nem jelenti azt, hogy én a fasizmust magyar intézménnyé kívánám krcálni. Éppúgy, amint nálunk a narancsfák nem nőnek szabadon, bizonyára vannak olyan politikai elvek is, amelyek szintén nem nőhetnek olyan terebélyes fákká, mint az olasz éghajlat alatt.”⁵

Az olasz fasizmus mellett Gömbös másik külpolitikai reményége a német jobboldal volt, amellyel már az 1920-as évek elején kapcsolatot teremtett; 1923-ban anyagilag is támogatta a német fasiszták müncheni puccsát. Gömbös már 1921-ben felismerte, hogy „ha az olasz és német nacionalizmust össze lehet hozni, akkor ez meg fogja változtatni Európa térképét” és biztosítani fogja „a Nagy-Magyarország reneszánszát”. Ennek az akkor még teljesen új politikai koncepciónak Gömbös a „Berlin–Róma tengely” nevet adta, és létrehozásának elősegítését a magyar külpolitika fő feladatának tartotta.⁶

1932 októberében, amikor Gömbös Gyula elfoglalja a kormányfői bársonyszéket, Mussolini hatalma csúcsán van, Hitler pedig még csak várományosa a kancellári posztnak. Gömbös elsőrendű feladatának tartotta, hogy biztosítsa Mussolinét a Bethlen-kormány olasz orientációjának folytatásáról. Kinevezése után három nappal, 1932. október 4-én egy hitvallásszerű üzenet⁷ átadására utasította Hory András római követet. Gömbös Gyula pályafutásának és világnézetének ismertetében őszintének tűnnek a „tisza fasizmus” első megvalósítója iránti hódolat szavai: „A legőszintébb szeretettel köszöntöm Mussolinét, akihez, mióta őt szerencsém volt Rómában megismerni, a személyes barátság szálai is fűznek, s akinek az olasz nemzet naggyá tétele érdekében folytatott eredményes munkássága útmutatásul szolgálhat az összes államférfinak.” Ezután így folytatja: „Mindenekelőtt közölni óhajtom, hogy Bethlen István gróffal teljesen d'accord vagyok úgy a bel-, mint a külpolitikai kérdéseket illetőleg. A kormányalakítást azért vállaltam, mert Bethlen gróf úgy találta, hogy jelenleg hiányoznak azok az előfeltételek,

4 *Szokoly Endre*: ... és Gömbös Gyula a kapitány. Bp. 1960. 253. Ismeretes, hogy a Mussolinét külső gesztusaiban is utánzó Gömbösnek parlamenti ellenzéke a „Gömbilini” gúnynevet adta. Mussolini nem teljes mértékben viszonzta ezt a személyi szimpátiát: Schuschnigg osztrák kancellárral beszélgetve Gömböst „üresfejűnek” („testa di fumo”) minősítette. *C. A. Macarney*: October 15th. A history of Modern Hungary, 1925–1945. Edinburgh, 1957. I. 136. Gömbös külpolitikai nézeteinek és tevékenységének kitérő elemzését tartalmazza *Pritz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején (1932–1936). Bp. 1982. című monográfiája.

5 Idézi *Révay József*: Gömbös Gyula élete és politikája. Bp. 1934. 311.

6 *Vö. C. A. Macarney*: Október 15th. i. m. 75.

7 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) KÜM res. pol. 1932–23–545. A levelet idézi és elemzi *Pritz P.*: i. m. 69–70.

amelyek kormányzása sikerét biztosítanék. *Követve a Bethlen gróf által iniciált politikai vonalat, kifelé Mussolini Olaszországára kívánok támaszkodni.* [Kiemelés tőlem — R. Gy.] Úgy tartom, hogy e politika a legjobban megfelel a magyar nemzet érzelmeinek és érdekeinek, és Bethlen gróf legnagyobb érdemének tartom, hogy helyes intuícióval ismerte fel a nemzet érdekeit akkor, amikor útja Rómába vezetett. Külföldi relációkban a legnagyobb fontosságot tulajdonítom az osztrák kérdésnek, amellyel Olaszországgal egyetértőleg a legintenzívebben kívánok foglalkozni.”

Érdekes ez az üzenet azért is, mert ebben Gömbös — még Hitler hatalomra jutása előtt — kifejtette kedvenc eszméjét, Olaszország, Ausztria és Magyarország jobboldali erői közötti együttműködés tervét: „Németországgal a német jobboldalhoz erős szálaim vannak. Felfogásom a német kérdést illetően is teljesen azonos Bethlen grófféval és hiszem, hogy ha Róma és Berlin, illetve Budapest és Bécs egy erősebb konszernt alkothatnának, annak jelentős szerep juthatna Európa politikai életében.”⁸ A Bethlennél is erősebben jobboldali beállítottságú Gömbös tehát elkötelezte magát elődje „aktív külpolitikájának” elsődleges olasz orientációja mellett, de — érezve az idők szelét — már akkor síkra szállt a „német jobboldallal”, azaz a hatalomra törő nemzeti szocializmussal való együttműködés mellett.

Gömbös a Mussolininek küldött üzenetében két konkrét kérdésben kért támogatást: I. Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának elismertetéséhez, hangsúlyozva, hogy a magyar kívánság „óvatos érvényesítését” tartja helyesnek. II. A magyar gazdaság súlyos nehézségeire hivatkozva kérte „a magyar agrárproduktumok jó áron való elhelyezését”, amiért cserébe kedvezményeket ígért az olasz ipari termékek javára. (Ez utóbbi felajánlást Hory, a tapasztalt diplomata nem továbbította, azzal az indoklással, hogy egy ilyen ajánlat sokkal hatásosabb lesz, ha Gömbös személyesen teszi meg azt.) Hory 1932. október 13-án adta át Gömbös üzenetét, hozzátéve, hogy a magyar kormányfő november folyamán látogatást kíván tenni Rómában.

Mussolini válaszában örömét fejezte ki Gömbös üzenetét és látogatási szándékát illetően, mert szükségesnek látta, hogy „politikánknak konkrétabb tartalmat adjunk”.⁹ Támogatást ígért a Gömbös által felvetett fegyverkezési és gazdasági kérdésekben, majd hangsúlyozta, hogy a külpolitikai együttműködés két legfontosabb területének az osztrák és a jugoszláv kérdést tartja. Kifejtette, hogy elégedetlen Bécs politikájával, és ennek tulajdonítja a Bethlen által szorgalmazott olasz–magyar–osztrák vámunió tervének meghiúsulását. A rá jellemző szarkazmussal így folytatta az osztrák politika bírálatát: „Sokkal helyesebb, ha nyíltan bevallják, hogy Németország kolóniájának tekintik magukat. Akkor legalább tudni fogom, hogy az osztrák ügyekről is a német nagykövettel kell tárgyalnom.” Róma és Budapest kapcsolatáról a következő, őszinte és kritikus értékelést adta: „Az olasz–magyar barátság igen szép — politikánk azonban nem merülhet ki ennek egymással szemben és kifelé való hangoztatásában. Az utóbbi időkben csak ezt hajtotattuk, s egyhelyben topogtunk. Ez a politika úgyszólván teljesen statikus volt. *Most dinamikus erőt kell adni annak.*” (Kiemelés tőlem — R. Gy.)

8 I. h.

9 OL KÜM res. pol. 1932–23–2319.

Az első Mussolini–Gömbös találkozó

A Gömbös–Mussolini találkozó előkészítésének érdekes, a két kormányfő helyzetének különbözőségét is megmutató epizódja: október 9-én Mussolini kabinetfőnöke közölte Horyval, hogy a Duce a beszélgetésnek „konkluzív jelleget” kíván adni, és „egyúttal politikai megállapodásra is gondolnak, amelybe esetleg Ausztria is bekapcsolódnék. Ennek »pacte consultatif« jellege lenne.”¹⁰ Gömbös külpolitikájának kialakulatlanságát, kormányfői helyzetének még nem eléggé konszolidált voltát mutatja öreg külügyminiszterének, Puky Endrénének cikornyás válasza: „Szíveskedjen a Palazzo Chigiben nem egyenes kijelentéssel, hanem egy mellékmondatban megértetni, hogy bármilyen instrumentum aláírására sor nem kerülhet, mivel a miniszterelnöknek azt előzőleg teljes szövegében, jóváhagyás végett be kell a Kormányzó úrnak mutatnia.”¹¹

A Gömbös-kormány az olasz fasizmus melletti elkötelezettségét demonstrálta belügyminiszterének egyik első intézkedése: a Népszava nyolc napra való betiltása. A döntés indoklásában néhány belpolitikai jellegű cikk mellett szerepel a lap 1932. október 20-i számában megjelent cikk, amely az olasz fasiszták hatalomra jutásának tizedik évfordulójával kapcsolatos római ünnepségeket kommentálva „vérszagúnak” nevezte Mussolini uralmát.¹²

Ilyen előzmények után került sor a magyar kormányfőnek kinevezése után alig egy hónappal, 1932. november 10–11-én tett első római látogatására.¹³ A Mussolinival folytatott beszélgetés elején Gömbös kifejtette: feladatának tartja, hogy a gazdasági válság által sújtott Magyarországot „bizonyos tekintetben átformált világnézet alapján vezesse” és letörje a „megerősödött szélsőséges politikai irányzatokat”. Biztosította az olasz kormányfőt, hogy Magyarországon „a stabilitás minden vonatkozásban megvan”.

Rátérve külpolitikai koncepciójának kifejtésére, Gömbös hangsúlyozta, hogy „Magyarországnak Bécs–Róma vonalában kell elsősorban haladnia”. „Miután Ausztriában teljesen labilis a helyzet — folytatta fejtegetését a magyar kormányfő —, a fősúly arra fektetendő, hogy a Heimwehr-mozgalommal rokonszenvező Dollfuss helyzete megerősíttessék, és ebből a célból esetleg illegális utak is választandók.” Gömbös és Mussolini megállapodott abban, hogy az osztrák jobboldal hatalomra juttatása érdekében tett közös erőfeszítéseket a bécsi olasz követ révén koordinálják. Megállapodtak egy bizottság létrehozásában a magyar–olasz–osztrák vámunió kérdésének megtárgyalására. Gömbös itt kifejtette, hogy Ausztriát „viribus unitis” (egyesült erővel) vámunióba kell kényszeríteni.

A magyar miniszterelnök a két ország gazdasági kapcsolatairól szólva kifogásolta, hogy a velük szemben barátságatlan államoktól vesznek meg olyan termé-

10 OL KÜM számjel. – Róma – bejövő – 1932. X. 9.

11 OL KÜM számjel. – Róma – kimenő – 1932. XI. 4.

12 OL KÜM K 66. 1932. II. 4. A betiltás körülményeiről ld. *Antal István emlékiratai* 120–123. (Kézirat, MTA Történettudományi Intézet.)

13 Gömbös útjának hangulati előkészítése céljából a Magyar Társadalmi Egyesületek Szövetségének küldöttsége októberben átadta Mussolininak a magyar revízió érdekében kifejtett tevékenységét megköszönő levelet, amelyet harminc kötetben két millió (!) magyar írt alá. Mussolini az ajándékot megköszönve hangoztatta, hogy az olyan igazságtalan békeszerződések, mint a trianoni, nem örökéletűek, és „Olaszország azon fog dolgozni, hogy felvirradjon a jobb jövő a magyar horizonton”. *Salvatorelli–Mira: Storia d'Italia nel periodo fascista*. Roma, 1956. 723.; Pesti Hírlap 1932. X. 18.

keket, amelyeket egymástól is megvehetnének. Szorgalmazta a magyar agrártermékek megvételét, amiért cserében — kijátszva a Hory által korábban visszatartott adut — felajánlotta az olasz ipari termékek megvásárlását. Mussolini kilátásba helyezte a vámunió és a gazdasági kapcsolatok kérdésének „sürgős letárgyalását”, és ennek érdekében egy vegyes bizottság létrehozását. Azt, hogy Budapesten jól látták az olasz–magyar–osztrák vámunió létesítésének nehézségeit, mutatja a tárgyalásokhoz készített felkészülési anyag vonatkozó része: „A hármas vámunió praktikus nehezen képzelhető el. Gazdaságilag csak fokozatosan érhető el, keresztülvitele és kezelése technikailag szinte kivihetetlen nehézségekbe ütközik. Mindennek ellenére — folytatódik a feljegyzés — az olasz kormány előtt teljes odaadással fel kell karolnunk ezt az eszmét, amelyet Bethlen gróf kezdeményezett és Károlyi gróf kormánya magáévá tett. Ugyanis a mi értékünk ezen kombináció által az olaszok szemében megnövekedik, ezáltal elesik számunkra egy olasz–jugoszláv vámunió mindig fenyegető lehetősége, végül pedig módunkban van a vámuniós cél érdekében a semmeringi egyezmény¹⁴ fejlesztését követelni és így az olasz–magyar forgalmat növelni.” Ez az értékelés mutatja, hogy a vámunió kérdése a római, majd a későbbi tárgyalásokon is inkább taktikai elem, semmint stratégiai célkitűzés volt.

A két kormányfő „Jugoszlávia belső szétesésének elősegítése céljából” megállapodott abban, hogy fokozzák a horvát és makedon szeparatistáknak nyújtott támogatást.¹⁵ Gömbös hangsúlyozta, hogy mindkét mozgalom istápolása „Olaszország hatáskörébe tartozik”, és Magyarország „csak az asszisztens szerepét vállalja”. A magyar kormányfő — összekötve a gazdasági és politikai szempontokat — kifejtette, ha Róma „Jugoszlávia mezőgazdasági kivitelét Olaszország felé megnehezíti, lényegesen hozzájárul Jugoszlávia belső szétesésének elősegítéséhez”. (Gömbös a római látogatáshoz készült beszélgetés-tervezet tanúsága szerint eredetileg javasolni akarta, hogy a két hadsereg vezérkara Jugoszlávia felbomlásával kapcsolatban „az adott eshetőségeket már most egymással beszélje meg és konklúzióra jusson”. A Palazzo Veneziában folytatott megbeszélés közben arra a következtetésre jutott, hogy erről még korai beszélni, ezért nem is hozta szóba.)

Végezetül Mussolini megígérte, hogy támogatni fogja Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának nemzetközi elismerését és a magyar hadsereg felfegyverzését. Kilátásba helyezte, hogy „Olaszország gazdasági helyzetének javulásával” a négy évvel korábban megígért 300 millió pengős kölcsönt folyósítani fogja.¹⁶

A találkozóról készült olasz feljegyzésből¹⁷ úgy tűnik, hogy Gömbös ekkor még nem volt túl jó véleménnyel Hitler politikusi képességeiről. Alig három hónappal annak hatalomra jutása előtt kifejtette, hogy Hitler „kitűnő szónok, de nem igazi államférfi”. Gömbös szerint Hitler téved, amikor parlamentáris úton akar hatalomra jutni, mert „a forradalmat nem lehet logarélcel csinálni”. Ugyan-

14 Az Ignino Brocchi olasz gazdasági szakember által kidolgozott, 1932 februárjában Semmeringben aláírt megállapodás az olasz–magyar–osztrák gazdasági együttműködést a kiviteli prémiumok formájában nyújtandó kétoldalú preferencia alapján kívánta megerősíteni. *Juhász Gy.*: i. m. 125–126.; *Ránki György*: *Gazdaság és külpolitika*. Bp. 1981. 123–124.; *Jens Petersen*: *Hitler e Mussolini*. Laterza, 1978. 83–84.

15 OL KÜM res. pol. 1932–23–621.

16 OL KÜM res. pol. 1932–23–539.; *R. De Felice*: i. m. 471.; *Fulvio Suvich*: *Memorie*, 1932–1936. Milano, 1984. 99–101.

17 Documenti Diplomatici Italiani (a továbbiakban: DDI), 7. sorozat, XII. kötet, 534.

akkor Gömbös igen nagy elismeréssel nyilatkozott a német hadseregről és a hadiipar teljesítményéről, hangsúlyozva, hogy jó kapcsolatai vannak a német vezérkarral. A Hitlerről folytatott érdekes párbeszédéről a legrészletesebb tájékoztatást Gömbös sajtófőnököknek, Antal Istvánnak emlékirataiban találhatjuk.¹⁸

Mussolini „Hitler hatalomra jutását Németországban csak hetek, legfeljebb egy-két hónap kérdésének tartja, s ez a szerinte is történelmi jelentőségű fordulat gyökerestül fel fogja forgatni a jelenlegi európai erőviszonyokat”. E bevezetés után Mussolini kifejtette, hogy „aggódik Ausztria sorsáért, amelynek megmentését és alátámasztását elsődrendű olasz érdekként hangsúlyozta... Egyáltalán nem tartja örvendetesnek és kívánatosnak Itáliára nézve, hogy a Brennernél ne a joviális osztrák fináncok, de Hitler marcona képű barnaingesei nézzenek szembe az olasz bersaglierikkel” (lövészekkel).

Válaszában Gömbös kifejtette, hogy „mi is jobban szeretnénk, ha nem a nagy német birodalom, de Ausztria maradna a mi nyugati szomszédunk”, de „az az érzésem, hogy az egyesülési folyamatot ideig-óráig feltartóztatni talán lehet, de végképp megakadályozni lehetetlen”. Gömbös ezután hangoztatta, hogy „az osztrák nép is a nagy német népi közösséghez tartozik, és azt a természetes jogát, hogy fajtestvéreivel együtt éljen, megtagadni nem lehet”. Mussolini erre azt válaszolta: mindent elkövet, hogy „ez az elkerülhetetlen minél később következék be, s minél kevesebb veszedelemmel, kockázattal járjon” Itália számára. Gömbös szerint ez a politika nem keresztezi a magyar érdekeket, de a fasiszta Olaszországnak „modus vivendit kell keresni és találni a leendő nagy német birodalommal”. A beszélgetésnek ez a része tükrözte a Gömbös és Mussolini álláspontjában meglévő különbséget: Mussolini ekkor még a Hitlerrel szembeni fenntartásait hangsúlyozta, Gömbös viszont a vele való együttműködés szükségességét.

Mussolininak a Hitler hatalomra jutásával kapcsolatos, meglehetősen profetikusan hangzó szavaiból — mégha azok abszolút pontosságát meg is kérdőjelezi az, hogy a visszaemlékező három évtizeddel később vetette papírra őket — kitűnik, hogy a Duce nem nagyon örült megbízhatatlannak és közveszélyesnek ítélt eszméit várhozó hatalomra jutásának, amit bizonyít az is, hogy 1931–32-ben kétszer elodázta a Hitler által hón óhajtott személyes találkozást.¹⁹ Olaszország teljhatalmú urának Hitler bámulatos előretörésével kapcsolatos érzelmeit kitűnően illusztrálja Jens Petersen: „... Mussolini félelemmel vegyes reménykedéssel figyelte Németország felemelkedését, amely Olaszország számára addig nem ismert akciószabadságot biztosíthatott expanzív céljainak megvalósításához, de egyidejűleg kiszámíthatatlan következményekkel járhatott Közép- és Délkelet-Európa, elsősorban Ausztria és Alto Adige vonatkozásában.”²⁰ Ehhez hozzáfűhetjük: hasonló ambivalens érzéseket táplált Hitler iránt a Horthy-rendszer vezetőinek többsége is.

A budapesti olasz követség jelentése szerint Gömbös a legnagyobb elégedettséggel számolt be látogatásáról a parlament külügyi bizottságában. Buchinger Manó szociáldemokrata képviselő bírálta a kormányfőt, amiért „egy lapra teszi

18 *Antal I.*: i. m. 142–144. Antal Triesztbe utazott a hazatérő Gömbös elé, aki még a vonaton tájékoztatta őt római tárgyalásairól. A Hitlerre vonatkozó rész nem maradt fenn Gömbösnek a tárgyalásokról készült töredékes feljegyzésében, a Suvich által készített olasz feljegyzés pedig csak Gömbös véleményét ismerteti.

19 Erről bővebben *J. Petersen*: i. m. 102–106.

20 Uo. 437–438.

fel a magyar külpolitikát”. „Ma nem Rómába, hanem Belgrádba vagy valamelyik más szomszédos ország fővárosába, esetleg Párizsba kellene ellátogatni” — folytatta Buchinger, majd kételyeit fejezte ki a látogatás gazdasági eredményességét illetően is, mivel Olaszország ezen a téren a „sacro egoismo” elveit követi, és így nem várható tőle reális támogatás. Téglássy kormánypárti képviselő a leghatározottabban visszautasította Buchinger szavait, méltatva az olasz fasizmus „hatalmas eredményeit” és hangsúlyozva, hogy a római látogatást az egész magyar nemzet támogatta.²¹

Don Ascanio Colonna herceg, budapesti olasz követ — a fenti incidens ellenére — joggal írhatta az 1932-es évről szóló követi jelentésében, hogy „*Olaszország kétségtelenül az első helyet foglalja el a magyar külpolitikában*”. (Kiemelés tőlem — R. Gy.) A jelentés ezt a tradicionális barátságon túl annak tulajdonítja, hogy Olaszország volt az első, amely „világos álláspontot foglalt el a magyar revízió és fegyverkezés kérdésében”. Ezután a követ az alábbiakat írja az új magyar kormányfőről: „Gömbös tábornok, a jelenlegi miniszterelnök viszonyulása országunkhoz jól ismert. Üzenete a Ducéhoz, számos és többször hangsúlyozott elismerő, baráti nyilatkozata Olaszország irányában; szilárd meggyőződése az egyre szorosabb olasz–magyar–osztrák együttműködés szükségességében; és végül: a közelmúltban Rómában tett látogatása — mindez mutatja az Olaszországhoz és személyesen a Ducéhoz fűződő érzelmeit, aki iránt korlátlan bizalommal és tisztelettel viselkedik.”²²

A Mussolini–Gömbös találkozáson megerősített magyar–olasz együttműködési készség első megpróbáltatását már 1933 elején kénytelen volt kiállni. Egy bécsi szocialista újság ugyanis nyilvánosságra hozta, hogy az ausztriai Hirtenberg fegyvergyárba a két miniszterelnök megállapodása alapján ötven vagon fegyver érkezett Olaszországból, amelyből 10 vagon Magyarországra irányítottak, s a többivel megjavításuk után akarták ugyanezt tenni. Akárcsak öt évvel korábban a hasonló jellegű szentgotthárdi leleplezés, ez az ügy is nemzetközi botránnyá dagadt. London és Párizs magyarázatot kért. A magyar és az olasz diplomácia egyaránt tagadta, hogy a fegyverek célállomása Budapest lett volna. Végül is Róma kötelezte magát a fegyverek visszaszállítására. Bár az ügyet sikerült eltussolni, ez is hozzájárult ahhoz, hogy a kisanant államok 1933 februárban kétoldalú megállapodásukat háromoldalú szövetségé alakították át.²³

Hitler hatalomra jutása

Az olasz kormány, amely külpolitikai céljait a versailles-i békeszerződések revízióját nyíltan követelő Németországgal és Magyarországgal szövetségben látta megvalósíthatónak, már 1932-ben kidolgozta a Duna-medencei olasz–német po-

21 Az Olasz Külügyminisztérium Történeti Levéltára (a továbbiakban: ASMAE) Ungheria, 5. csomó, 1932. XI. 10-i távirat.

22 ASMAE 1932. „Ungheria — Anno 1932”, szám nélküli jelentés.

23 *Nádori Pál*: A hirtenbergi fegyverszállítás. *Hadtörténeti Közlemények* 1968. 4. Nádori szerint a fegyvereket felhasználták a bécsi munkások 1934 februári felkelésének leveréséhez, majd az egy hónappal később megtartott római olasz–magyar–osztrák kormányfői találkozón úgy döntöttek, hogy az Ausztriában maradt 84 ezer puská és 960 gépfegyver felét Magyarországra szállítják. Az ügyről még ld. *Juhász Gy.*: i. m. 135.; *Pritz P.*: i. m. 93–94.; *Salvatorelli–Mira*: i. m. 723.; *J. Petersen*: i. m. 95–97.; *F. Suvich*: i. m. 119–125.; *Antal I.*: i. m. 219–225.

litikai és gazdasági együttműködés tervét, amelynek legfőbb célja Franciaország kiszorítása volt Közép-Európából. Mussolini 1932. december 9-én fejte ki javaslatát Ulrich von Hassell római német nagykövet előtt, aki azt támogatóan terjesztette fel Berlinbe. Mussolini ajánlata azonban nem talált egyetértésre a német fővárosban. A javaslatot először a német–olasz gazdasági bizottság tárgyalta meg, majd Neurath német külügyminiszter 1933. február 7-én — azaz egy héttel Hitler hatalomra jutása után — a következők tolmácsolására utasította római követét: „Nincs szándékunkban semmiféle politikai szövetségre lépni, valamiféle *speciális* [kiemelés az eredetiben — R. Gy.] politikai kapcsolatot létesíteni a Duna-medence országaival. Ennek megfelelően nem lehet szó semmiféle Drang nach Südosten politikáról.” Ugyanakkor Neurath kifejtette, hogy Berlin kisantant-ellenes érzelmei hasonlítanak Róma érzelmeire.²⁴

A német fasiszták azért utasították el Mussolini tervét, mert egyrészt még nem érezték elég erősnek magukat egy franciaellenes blokk létrehozásához, másrészt mert Hitler még győzelme előtt kifejtette, hogy Berlin célja Ausztria feltétel nélküli csatlakozása Németországhoz. Mivel Hitler az Anschlusst semmiféle kompenzációt nem akart adni Olaszországnak, gazdasági szempontból pedig a német ipart joggal tartotta erősebbnek az olasznál, nem látta szükségét a német–olasz kooperációnak a Duna-medencében.²⁵ D. C. Watt találó megfogalmazása szerint²⁶ Berlin és Róma viszonyát a mítosz és a realitás sajátos keveredése jellemezte. A mítosz: a két fasiszta rendszer szükségszerű egymásra utaltsága, Hitler szinte tanítványi tisztelete a fasiszmust elsőként megvalósító Mussolini iránt; a realitás viszont: a két európai hatalom egymással gyakran ütköző érdekei, amelyek 1938-ig az Anschluss kérdésében csúcsosodtak ki. „Ha a jelenlegi osztrák rezsim megdől — mondta a fasiszta Nagy Tanács 1933 decemberi ülésén Mussolini —, akkor Németország hamarosan megjelenik nemcsak a mi határunkon, hanem a magyar határon is. Így Németország számára megnyílna az út Délkelet-Európa felé, Olaszországot pedig a kiűzetés fenyegetné a Balkánról.”²⁷

Ami a Duce viszonyulását illeti a Führerhez, egyetérthetünk Di Nolfo professzorral: „Mussolini magatartását Hitlerhez és a nácizmushoz illetően valószínűbbnek látszik azok véleménye, akik szerint a stratégiai motivációk domináltak az ideológiaival szemben. Ez utóbbinak csak 1938 után nőtt meg a szerepe.” 1933–1935 között Mussolini két húron játszott: időnként szíren-hangokat hallatott Hitler felé, máskor viszont aktív részt vállalt a franciák szervezte németellenes tervekben. Ezekben az években Mussolini valóban „az európai diplomácia egyik döntőbírója volt, kezében tartva a kulcsokat egyidejűleg a Németországgal megkötendő revizionista szövetséghez, valamint egy németellenes koalícióhoz is.”²⁸

24 Documents on German Foreign Policy (a továbbiakban: DGFP) Series C. Volume I. 29. (Érdekes történelmi egybeesés, hogy Kánya Kálmán berlini követ ugyancsak február 7-én adta át Hitlernek Gömbös üzenetét, amelyben a „régí elvközösségre és világnézeti közösségre” hivatkozva gratulál Hitler hatalomra jutásához és javaslatot tesz a legszorosabb politikai és gazdasági együttműködésre. DGFP C. 34–35.)

25 Az olasz tervet fogadtatásáról, Hassell és Neurath ezzel kapcsolatos nézeteltéréseiről bővebben: ld. *J. Petersen*: i. m. 86–95.

26 *D. C. Watt*: *The Rome–Berlin Axis (1936–1940). Myth and Reality. Review of Politics*, London, 1960. 4. 54.

27 Idézi *J. Petersen*: i. m. 267.

28 *Ennio Di Nolfo*: *Le oscillazioni di Mussolini. Nuova Antologia* 1990. 4. 178–180.

Kánya Kálmán római bemutatkozó látogatása

1933. februárban egy francia képviselő világgá kürtölte azt a hírt, hogy Olaszország, Németország és Magyarország már 1932 augusztusban védelmi és egyben támadó jellegű szövetséget kötött. Mussolini — tartva a francia retorziótól — február 15-én személyesen cáfolta a hírt.²⁹ 1936-ig, a tengely létrejöttéig a nyugati sajtóban még többször bocsátottak fel a két fasiszta hatalom szövetségéről szóló hasonló „léggömböt”. Az a tény, hogy a konstellációba Budapestet is bevették, mutatja, hogy Magyarországot tekintették Berlin és Róma legvalószínűbb közép-európai szövetségesének.

1933. februárban Gömbös javaslatára Horthy a színtelen Puky Endre helyére a 64 éves Kánya Kálmánt nevezte ki külügyminiszternek. C. A. Macartney találó megjegyzése szerint a két világháború között Kánya volt az egyetlen magyar külügyminiszter, aki „valóban ellenőrizte országa külpolitikáját” (a többiek — talán még Csáky István kivételével — ugyanis a mindenkori kormányfő külpolitikájának végrehajtói voltak). A Monarchia nagyhatalmi diplomáciájának szellemében formálódott Kánya ekkor már hét éve állott a berlini magyar misszió élén, ezért sokan németbarátnak tartották. Valójában azonban a magyar érdekeken kívül nem volt elkötelezettje semmi másnak. Kánya öt és fél éves külügyminisztersége során „nagy határozottsággal ellensúlyozta Gömbös, majd Darányi túlzásait” — írja kitűnő miniportréjában C. A. Macartney.³⁰

Ausztria kérdése központi helyet foglalt el az új magyar külügyminiszter 1933 márciusában Rómában tett bemutatkozó látogatása során Mussolinival és külügyminiszter-helyettesével, Fulvio Suvich-csal folytatott megbeszéléseken.³¹ A Mussolini és Kánya közötti beszélgetésről készült olasz feljegyzés — az első Gömbös–Mussolini találkozó fentebb ismertetett dokumentumától eltérően — már tükrözi az olasz és magyar álláspontban az osztrák kérdés terén meglévő különbségeket. Mindketten szükségesnek tartották egy jobboldali, „autoritatív” kormány létrehozását Ausztriában, de míg Kánya e kormány fő feladatának azt tartotta, hogy „harmonikus elemet képezzen Olaszország, Magyarország, valamint Németország között”, addig Mussolini az Anschluss megakadályozására helyezte a hangsúlyt.³² Kánya kifejtette: Magyarország célja nem a néprajzi, hanem a történelmi határok visszaállítása. Majd Suvich kérdésére válaszolva hozzáfűzte: „A legjobb, ha ragaszkodunk az integrális revízióhoz, de elfogadjuk mindazt, amit a helyzet kínál.”

Suvich feljegyzéséből kitűnik, hogy Apor Gábor, a külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetője főnökénél is erősebb aggodalmát fejezte ki a náciik ausztriai tevékenysége miatt. Egy hitlerista kancellár hatalomra jutását Bécsben „mindenki számára veszélyesnek” minősítette.

29 J. Petersen: i. m. 119.

30 C. A. Macartney: October 15th. I. i. m. 108–110. Gömbös és Kánya viszonyáról ld. még Pritz P.: i. m. 11.

31 A bemutatkozó látogatás előzménye: Kányáról, a korábbi berlini követről, olasz kollégája, Cerutti azt írta Rómának, hogy az új magyar külügyminiszter nem híve Olaszországnak. Mussolini utasította budapesti követét, hogy vesse fel ezt a kérdést. Gömbös levélben biztosította Mussolinit, hogy az információ téves, és „Kánya kinevezése egy milliméternyit sem változtatja meg a magyar politikát, amely elsősorban az Ön országával való barátságon alapul”. ASMAE Ugheria, 6. cs. 1933. III. 2. A tárgyalásokról a magyar külügyi levéltárban nem találtam feljegyzést.

32 ASMAE Ugheria, 6. cs. 1933. III. 17.

A négyhatalmi paktum

Az akkor még békés külpolitikai módszereket alkalmazó Mussolini a hitleri Németországnak a „Mein Kampf”-ban megfogalmazott és az Anschluss révén Olaszország érdekeit is sértő expanziós terveinek ellensúlyozása és egyúttal a hitleri Németország „megszelidítése” céljából 1933-ban javasolta az angol–francia–olasz–német négyhatalmi egyezmény aláírását. Az egyezmény garantálta volna az európai béke fenntartását, de — az olasz tervezet szerint — lehetővé tette volna a versailles-i békerendszer „békés revízióját” és a vesztes államok fegyverkezési egyenjogúságának fokozatos megvalósítását is. Az örökös szereplési vágytól fűtött Mussolini a négyhatalmi paktum előterjesztésével több egymásnak ellentmondó célt akart elérni: biztosítani a Hitler által fenyegetett európai egyensúlyt, a versailles-i rendszerrel elégedetlen államok szövívőjének szerepében fellépni, és főként központi szerepet játszani a revizionista és antirevizionista államok közötti tárgyalásokon. Jens Petersen találó hasonlata szerint Mussolini ekkor az „állatszeliidítő” szerepét játszotta az európai porondon egymásra acsarkodó államok között.³³

Az 1933. júniusban parafált egyezményből azonban — Franciaország és a kisantant államainak követelésére — a revízióra vonatkozó rész kimaradt, így az egyezmény csupán a négy hatalomnak az európai béke fenntartása érdekében kifejtendő együttműködését helyezte kilátásba.³⁴ „A paktum parafálása Budapesten súlyos csalódást okozott — írja Pritz Pál. — Az elkeseredés hangulata elsősorban Róma felé áramlott, hiszen a Duce volt az, aki azt hirdette, hogy a nagyhatalmak direktóriuma meghozza a sérelmek orvoslásának, a területi kérdés békés úton történő megoldásának lehetőségét.” Mussolini június 8-án kelt levelében sietett biztosítani Gömböst arról, hogy a „négyhatalmi egyezmény által megjavított európai légkör kedvezőbb feltételeket hozhat létre, amelyek között a magyar–olasz barátság politikája megszilárdulhat és tovább fejlődhet”.³⁵ „Világos, hogy Magyarország részére a paktum fontossága azon tényben leledzik — írta Mussolini —, hogy minden leszerelési problémát a négyes összejöveteleken kell majd megbeszélni, amelyeken bizonyosan felvetődik majd *minden* [kiemelés az eredetiben — R. Gy.] állam egyenjogúságának a kérdése.” Végezetül a levél kívánatosnak tartja, hogy a paktum által kilátásba helyezett világgazdasági konferencián Róma, Budapest és Bécs képviselői a közös érdekekre való tekintettel „kontaktust tartanak”.

33 J. Petersen: i. m. 137.

34 Az egyezményről szóló tárgyalások részletes leírását ld. F. Suvich: i. m.; Ormos Mária: Mussolini. Bp. 1989. 288–289.; Kis Aladár: A duce. Bp. 1990. 278.; R. De Felice: i. m. 534–596.; R. Quartararo: Roma tra Londra e Berlino, Bonacci, 1980. 13–79.; Renato Grispio: Il Patto a Quattro, la questione austriaca, il ponte di Stresa. In: La politica estera italiana. Torino, 1963. 118–135.; Enzo Santarelli: Storia del fascismo II. Ed. Riuniti, 1973. 93–96. Az egyezmény szövegét ld. Halmosy D.: Nemzetközi szerződések. Bp. 1967. 326–328.

35 Pritz P.: i. m. 115.; ASMAE Ugheria, 6. cs.; a levél magyar fordítását ld. OL KÜM res. pol. 1933–23–277.

Gömbös berlini látogatása és a kettős orientáció

A magyar kormányfő joggal vélhette úgy, hogy a négyhatalmi egyezmény akadályozza a magyar revíziós törekvések megvalósítását.³⁶ A Hitler iránti szimpátiáján túl ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Gömbös 1933. június 18-án, az európai kormányfők közül elsőként tett látogatást a nemzetközileg elszigetelt német diktatornál. Berlini látogatása előtt Gömbös Colonna követ révén biztosította Mussolinit, hogy Hitlernek kifejti majd a Németország, Olaszország, Ausztria és Magyarország közötti sokoldalú és szoros együttműködés szükségességét, valamint az Anschluss „időszerűtlenségét és veszélyességét”.³⁷

A Hitlerrel folytatott tárgyalások során Gömbös sürgette egy magyar–német kereskedelmi szerződés megkötését, és kérte, hogy Németország vegye meg a magyar búzafeleslegeket. Cserébe megígérte, hogy a jövőben Magyarország külpolitikájában Olaszországnál nem kevésbé fog Németországra támaszkodni. Az Anschluss kérdését illetően a magyar miniszterelnök kifejtette, hogy ő elvileg nem ellenzi, de miután e kérdésben éles ellentétek vannak Róma és Berlin között, jelenleg nem tartja aktuálisnak. Gömbös felajánlotta közvetítését a német–olasz ellentétek feloldása érdekében, és megígérte Hitlernek: lehetőségei szerint visszatartja Dollfust attól, hogy Franciaországra vagy a kisantra támaszkodjon Berlinnel szemben. Mindezért cserébe Hitler támogatását kérte a magyar revíziós törekvések megvalósításához. Hitler azonban kijelentette, hogy nem támogathatja teljességgel azokat, ezért Magyarországnak minden erőfeszítését Csehszlovákia ellen kell irányítania, és le kell mondania a Romániával, különösen pedig a Jugoszláviával szembeni revíziós politikáról.³⁸

Gömbös számára csalódást okozott Hitlernek csak a részleges revíziót támogató álláspontja. Ekkor azonban még remélte, hogy a Csehszlovákiával szembeni magyar követeléseket Németországra, a Jugoszláviával és Romániával szembeni igényeket pedig Olaszországra támaszkodva lehet majd realizálni. Ez képezte a gömbösi kettős orientáció alapját, amely lényegében a bethleni külpolitika folytatását jelentette Berlin szerepének fokozatos erősödése mellett.

Gömbös berlini látogatását Dollfuss úgy értékelte „mintha hátába tört döftek volna”, és azt gyanította, hogy Gömbös megegyezett Hitlerrel, beleegyezését adva Ausztria bekebelezéséhez, ha Burgenlandot Magyarországhoz csatolják.³⁹

A Hitler–Gömbös találkozóban kifejeződő német–magyar közeledés nyugtalanította az olasz diplomáciát is. Erről tanúskodik Masirewich Szilárd berlini magyar követnek olasz kollégájával, Ceruttival folytatott beszélgetéséről szóló jelentése: „Cerutti azt mondta nekem, hogy a miniszterelnök itteni látogatása Rómát igen kellemetlenül érintette. Mussolini nagyon elkedvetlenedett afölött, hogy őt

36 Az egyezmény a négy nagyhatalom közötti ellentétek miatt végül is nem lépett életbe. „A békés revízió hiányában majd őfelsége, az ágyú veszi át a szót” — kommentálta a szerződés kudarcát Mussolini. (Idézi *Diószegei István*: Két világháború árnyékában. Bp., 1974. 222.) A négyhatalmi paktum létrejöttének körülményeit és kudarcának okait kitűnően elemzi *Ormos Mária*: Franciaország és a keleti biztonság. Bp. 1969. c. műve 190–224., valamint *J. Petersen*: i. m. 133–175.

37 ASMAE Ugheria, 6. cs. Colonna 1933. VI. 10-i jelentése.

38 *Ránki György*: A római hármas egyezmény és a német külpolitika. Századok, 1961. 4–5. 648–649.

39 Uo.

nem értesítették előzetesen az utazásról, és másrésről nagy hibának és veszélyesnek minősítette külpolitikát csinálni az arra hivatott szerveken kívül.⁴⁰ Amennyire Cerutti szavaiból látom, Rómában erősen orrolnak. Ha hozzá vesszük még, hogy az ugyancsak Ceruttival folytatott beszélgetéséből nyert benyomásom szerint Rómában Németország ellen is erős elkedvetlenedés mutatkozik Hitler mezevége miatt az osztrák és zsidó kérdésben, mely Németország ellen felbőszíti az egész világot, nem zárkozom el azon aggodalom elől, hogy ezen olasz kettős elkedvetlenedés reánk nézve netalán következményekkel járhat a tervbe vett Mussolini–Daladier entrevue alkalmával.⁴¹

Az „elkedvetlenedett” Mussolini megnyugtatóására Gömbös közvetlenül hazatérése után elmondott parlamenti beszédében hangsúlyozta, hogy „az Olaszországgal való barátság a magyar külpolitika kulcspontja”, majd június 24-i levelében is biztosította az olasz diktátort arról, hogy a Hitlerrel folytatott tárgyalásai nem módosították a római látogatása során közösen kidolgozott politikai irányvonalat. „Ez a látogatás nálunk, különösen a parlamentben, de néhány sajtóorgánumban is megdöbbenést váltott ki” — ismeri el Gömbös, majd ezt azzal próbálja ellensúlyozni, hogy „a széles néprétegek és a realista vezetők azonban teljes mértékben megértették az utazás célját”: a német–magyar gazdasági kapcsolatok rendezését és a nemzeti szocializmus erejének megismerését. Gömbös levelében a közép-európai helyzet rendezésének útját a Róma, Berlin, Bécs és Budapest közötti „harmonikus együttműködésben” jelöli meg, hangsúlyozva: „Vigyáznunk kell, hogy Ausztria és Németország viszonya ne romoljon meg oly mértékben, ami lehetetlenné tenné a kompromisszumot.”⁴²

Mussolini július 1-i válaszlevelében⁴³ örömmel konstatálta Gömbös szavait, miszerint berlini látogatása „nem módosítja a Közép-Európa megszervezésére együtt kidolgozott irányvonalat”. Ennek kiindulási pontja Mussolini szerint „egy szorosabb együttműködés Ausztria és Magyarország között”. Az olasz kormányfő elismeréssel szölt Dollfuss tevékenységéről, aki „megfelelt a várakozásnak, és Ausztria függetlenségének megőrzésére valóban érdemleges munkát végzett és végez most is”. A Duce szerint „elérkezett az ideje annak, hogy a tempót meggyorsítsuk”. Itt megismétli, hogy a Közép-Európa megszervezésére irányuló akció első etapja: „szorosabb együttműködés Ausztria és Magyarország között”, a perzsonálunió vagy a Habsburg-restauráció lehetőségeinek kizárásával. Mussolini szerint az együttműködés második szakasza a kooperáció kiterjesztése lehetne a kisantant államokra és Németországra. Végezetül közli, hogy hasonló tartalmú levelet intézett Dollfusszhoz is, és találkozót javasol, hogy „megállapodjunk a fenti program gyakorlati kivitelezésére nézve”.⁴⁴

Kánya Kálmán a következő kommentárt fűzte a levélhez: „Mussolini levelét a magyar királyi kormány bizonyosan aggodalommal fogadta, kiérezhető lévén be-

40 Utalás arra, hogy Gömbös berlini látogatását nem diplomáciai úton, hanem a nemzeti szocialista párt külügyi osztálya révén készítették elő.

41 *Karsai Elek*: Iratok a Gömbös–Hitler találkozó történetéhez. Bp. 1962. 51. A találkozó részleteiről ld. még *C. A. Macartney*: October 15th ... i. m. I. 139 skk.; *J. Petersen*: i. m. 198–206; *Antal I.*: i. m. 255–269.; *Pritz P.*: i. m. 116–123.

42 OL KÜM res. pol. 1933–23–310.

43 Uo.

44 Uo. Az egész levelezést részletesen ismerteti *R. De Felice*: i. m. 474–478.; *Kerekes Lajos*: *Anschluss 1938*, Bp. 1963. 83–88.

lőle egy olyan tendencia, amely bennünket Ausztriával együtt a kisantanthoz közelíteni és Németországtól elidegeníteni kívánna”.⁴⁵

Július 6-i viszontválaszában Gömbös elvi egyetértését fejezte ki Mussolini közép-európai rendezési tervével és „a tempó fokozását” illetően. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy „Magyarországnak Ausztria mellett ápolnia kell a barátságot Németországgal is, mégpedig fontos gazdasági és politikai megfontolások alapján, speciálisan a Csehszlovákiával szemben elfoglalt helyzetére való tekintettel”. A levél az osztrák–magyar politikai együttműködés fő célját a kisantant elleni közös harcban jelöli meg. Hangoztatja, hogy Magyarország csak akkor hajlandó szorosabb gazdasági együttműködésre a kisantant államokkal, ha a magyar politikai követelések kielégítést nyernek.⁴⁶

Miután Gömbös tudta, hogy Róma és Berlin alapvető érdekei — az angol-francia hegemonia elleni harc, a párizsi békerendszer revíziója, a gyarmatok újrafelosztása stb. — egybeesnek, joggal bizakodott abban, hogy az olyan kisebb jelentőségű kérdésekben, mint amilyen a Bécshez való viszony, kiegyezzen majd. Ennek elősegítését tartotta a magyar revíziós politika egyik előfeltételének és ezért fő feladatának, és ennek szolgálatába kívánta állítani július 9–10-i bécsi látogatását is.⁴⁷

A magyar és osztrák miniszterelnök tárgyalásai a témánk szempontjából is fontos négyponos megállapodással zárultak: 1. A két kormányfő elhatározta, hogy — elődeik, Bethlen és Schober titkos jegyzékváltását továbbfejlesztve — egyikük sem dönt a másik országot is érintő kérdésben, a másik fél előzetes megkérdezése nélkül. 2. Mindkét állam külpolitikájának alapja az Olaszországgal való jó viszony. 3. A két ország igyekszik javítani kapcsolatait Németországgal, de ennek alapfeltétele, hogy Berlin elismerje függetlenségüket. 4. Ausztria teljes megértéssel viseltetik Magyarországnak a kisantant hegemonisztikus törekvéseivel szembeni politikája iránt. Bár a 3. és 4. pont némi vitát váltott ki, a megállapodás, ha teljes mértékben nem is szüntette meg, de csökkentette a Budapest–Bécs kapcsolatban kialakult bizalmi válságot, ezért Gömbös és Dollfuss egyaránt megelégedéssel tájékoztathatta Mussolinin tárgyalásaik eredményeiről.⁴⁸

A magyar külpolitikának az osztrák kérdésben tanúsított kétértelműségét mutatja Kányának a bécsi találkozóról Rómába küldött két távirata. Mindkettőben utasítja Horyt, hogy adjon tájékoztatást a Gömbös–Dollfuss találkozóról. A római külügyminisztériumban Horynak azt kellett hangsúlyoznia, hogy Bécsben „sikerült a berlini út által keltett aggodalmakat végképp eloszlatni”. Ezzel szemben a római német nagykövetnek a következőket kellett mondani: „Úgy Ausztria, valamint Németországgal szemben [sic!] az eddigi barátságot kívánjuk fenntartani. Ez Dollfussnak is tudtára lett hozva. A két ország viszályát sajnáljuk, de abba beavatkozni ezután sem kívánunk.”⁴⁹

45 OL KÜM res. pol. 1933–23–310.

46 Uo.

47 OL KÜM res. pol. 1933–23–277.

48 *Kerekes Lajos*: I. m. 88–89. A bécsi látogatás részleteiről ld. *Antal I.*: i. m. 281–288.

49 OL KÜM számjel. 1933. VII. 15. Róma kimenő (5717 és 5718-as számú táviratok).

Gömbös második római látogatása

A Mussolini–Gömbös levélváltásban felvetett kérdések személyes megtárgyalását és a berlini látogatás negatív kihatásainak ellensúlyozását szolgálta Gömbös és Kánya 1933. július 25–28. közötti római látogatása. A július 27-i és 28-i hivatalos tárgyalásokról Kánya részletes „napi jelentéseket” készített.⁵⁰ Az olasz kormányfő azzal igyekezett kedvező légkört teremteni, hogy mindjárt a tárgyalások elején biztosította magyar partnereit arról: „minden körülmények között és rendületlenül kitart a magyar revízió mellett”. Örömmel konstataulta, hogy az angol és francia politikusok között is növekszik a magyar revíziót támogatók száma.

Mussolini rátért a tárgyalások egyik központi témájára, a hitleri Németországgal való viszonyra. „Nagy bámulója Hitlernek — mondotta —, akinek sikerült ilyen nagy arányú mozgalmat létrehozni.” Ugyanakkor Hitler követett el hibákat is. Mussolini „zután is egy barátságos német–olasz viszony fenntartása mellett fog működni”, amit lényegesen megkönnyítene a német–osztrák viszály megszüntetése. Hitler a Vatikánban tárgyaló Papennel megüzente neki, hogy hajlandó lenne egy olyan értelmű nyilatkozatot tenni, miszerint az „Anschlusst nem óhajtja”, de csak bizalmas formában, ami „ennek értékét lényegesen leszállítja”. Mussolini Gömbös előtt először bírálta Dollfussot, aki ugyan „személyesen nagyon rokonszenves”, de az „osztrák marxistákkal nem ütötte meg a kellő hangot”. Mussolini elmondta, hogy Dollfuss olasz és angol, London pedig olasz–angol-francia fellépést sürgetett Berlin felé az osztrák nácik merényleteinek megfékezésére. Ő azonban „a németeknek ilyen megaláztatását szeretné elkerülni”, ezért „szigorúan bizalmasan közölte: azt fogja a németeknek javasolni, hogy ezt az alkalmat használják fel a német–osztrák viszony rendezésére vagy legalábbis enyhítésére”.

Kánya egyetértését fejezte ki Dollfuss ama követelésével, hogy az osztrák nácik függetlenedjenek Berlintől, mert szerinte ez az osztrák–német feszültség enyhülésének előfeltétele. Mussolini „némi gondolkodás után ezen eszmét helyesnek minősítette”. Az olasz kormányfő ekkor felolvasta Dollfuss hozzá írt levelét, és kérte Gömbös véleményét. Gömbös szerint Dollfuss „szeretné a Magyarországgal való politikai együttműködést minél szűkebb keretek közé szorítani és a kis-entente hegemoniális törekvésével szemben inkább csak a defenzíva alapjára helyezkedni”. Egyúttal kérte Mussolinit, hogy gyakoroljon nyomást Bécsre a szorosabb osztrák–magyar együttműködés érdekében. Mussolini ezt megígérte, bár valószínűleg tisztában volt azzal, hogy Gömbös számára sokkal fontosabb a Berlinnel, mint a Béccsel való szoros együttműködés.

Mussolini talán nem is sejtette, hogy megállapítása, miszerint a Róma–Budapest–Bécs közötti gazdasági megállapodás után „a többi állammal könnyebb lesz Magyarország szempontjából kedvező gazdasági feltételeket elérni”, kisebb vihart kavart. Kánya ugyanis, akit — mint láthattuk Mussolini július 1-i levelének fogad-

50 OL KÜM res. pol. 1933–23–353. Az olasz Külügyminisztériumban a látogatás alkalmára készített Gömbös-életrajzból megtudható, hogy a magyar kormányfő szimpátiával viseltetik az olasz fasizmus és Mussolini iránt, akinek portréja frásztalán található. Gömbös „egy bizonyos magyar fasizmus vezére akar lenni, nem a szó teljes értelmében, hanem egy olyan nacionalista mozgalomé, amelynek találkozási pontjai vannak a mi fasizmusunkkal”. ASMAE Ugheria, 1933. 7. cs. 1933. VII. 24.

tatásából — egyáltalán nem töltött el örömmel ez a perspektíva, közbeszólt, hogy a „többi államok” közül a magyar érdekek szempontjából „az első helyen Németország áll, amelynek piacát — most, hogy Hitlerék jutottak hatalomra — talán mégis sikerülni fog visszahódítani”. „Erre az országra — folytatta Kánya — politikai okokból is feltétlenül szükségünk van a Csehszlovákia ellen folytatott diplomáciai harcunkban.” A magyar külügyminiszter azzal zárta Berlinnel kapcsolatos fejtegetéseit, hogy „Hitlerék hatalomra jutása óta valamivel kedvezőbb chanceink vannak, aminek ki nem használása részünkre végzetes következményekkel járhatna”.

Miután külügyminisztere kimondta a kellemetlen lényegét (kérdéses, hogy ez tudatos munkamegosztás volt-e, vagy Kánya jelleméből fakadó „odamondás”), Gömbösnek már a partnerei számára kellemesebb témák elmondása maradt. A magyar miniszterelnök kifejezte hajlandóságát arra, hogy „nagyarányú gazdasági közeledést foganatosítson” Olaszország és Ausztria felé, eljutva egészen a vámu-nióig. Ez utóbbit azonban Ausztria ellenzi, mondotta, mert tart a magyar mezőgazdasági cikkek beözönlésétől. Gömbös ezután „hosszabb előadást tartott a magyar belpolitikai helyzetéről”, azt „minden szempontból megnyugtatónak jelezte”, de hosszasan fejtegette, hogy amennyiben ebben a tekintetben változás állna be, ő nem fog visszariadni attól, hogy egy, a „*fascismushoz hasonló regimot vezessen be Magyarországon*”⁵¹ (kiemelés tőlem — R. Gy.).

Csak a második napi tárgyalások végén került sor a magyar–olasz gazdasági kapcsolatok megtárgyalására. Gömbös szorgalmazta a magyar búza- és állatkontingenseknek a semmeringi megállapodásban előírányzott mérték szerinti átvételét, figyelmeztetve, hogy erre „politikai okokból is szükség van”. Mussolini és Suvich „megértést tanúsított”, és megállapodtak abban, hogy Fabiny Tihamér kereskedelemügyi miniszter egy héttel később esedékes római látogatása során nem partnerével, hanem Suvich külügyi államtitkárral fog erről tárgyalni, „aki a kérdést lehetőleg politikai szempontból fog igyekezni dűlőre vinni”. Végül Mussolini átnyújtotta az általa szerkesztett titkos jegyzőkönyvet, amely rögzíti a két-napos tárgyalás fő következtetéseit.

Az őt pontos jegyzőkönyv azért érdekes, mert néhány évre meghatározta az olasz–magyar politikai együttműködés alapelveit, és mert még szembezállt a német expanziós törekvésekkel, bár Gömbös és Kánya igyekezett tompítani a jegyzőkönyv németellenes jellegét. A jegyzőkönyv első pontja a szorosabb osztrák–magyar együttműködés szükségességéről szól, de kizárja a perszonálunió vagy a Habsburg-restauráció lehetőségét. A második pont előíranyozza a magyar–olasz gazdasági együttműködés fokozását a semmeringi megállapodások alapján, és kifejezi a két ország készségét az olasz–magyar–osztrák vámu-nió létrehozására. (Gömbös e ponthoz hozzáfűzte, hogy a „megállapodás után természetesen abba

51 A magyar miniszterelnöknek ezt a történeti művekben gyakran idézett kijelentését tettek követék. Gömbös, különösen 1935 márciusi választási győzelme után számos intézkedést hozott az olaszországihoz hasonló totális–korporatív rendszer bevezetésére, a kormányban és a kormánypártban egyaránt túlsúlyra juttatva a szélsőjobbaldali dzsentri–katonatiszti rétegek képviselőit. Erről bővebben ld. *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete a totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp., 1968. valamint *C. A. Macartney*: October 15th i. m. 115–135. *Priz Pál* találó kifejezése szerint Gömbös egy „fehér radikális” Magyarország megteremtésére törekedett. Magyarország a XX. században. Szerk.: *Balogh Sándor*. Bp. 1985. 174–189.

bevonandó volna valamely formában Németország is”). A harmadik pontban Mussolini és Gömbös kifejezték azon törekvésüket, hogy baráti kapcsolatot létesítenek Németországgal, „amit megkönnyítene az osztrák–német feszültség megszüntetése”. A dokumentum közös olasz és magyar érdekek nyilvánítja Berlin és Bécs viszonyának normalizálását, „az osztrák függetlenség elismerése alapján, és miután Németország valóban lemond az Ausztria belügyeibe való beavatkozásáról”. A titkos jegyzőkönyv negyedik pontja a két országnak a kisantantba tömörült országokkal szembeni közös politikáját rögzíti a magyar fél kívánságainak szellemében: „Olaszország és Magyarország egyetért abban, hogy elutasítják a kisantant által javasolt széleskörű és rendszeres gazdasági együttműködés tervét, amely csak az öt Duna-menti államra szorítkozna, és amelynek célja a revíziós törekvések elutasítása.” A jegyzőkönyv ötödik pontja az olasz–angol–francia–német négyhatalmi paktum támogatásáról szól, amennyiben ez lehetőséget nyújt Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának biztosítására és a békeszerződés revíziójára, „amely revízió — különösen Magyarországot illetően — mindig is az olasz politika egyik programadó és alapvető direktívája marad”⁵² — fejeződik be a Mussolini és Gömbös aláírásával szentesített, a magyar tárgyalópartnerek számára oly fontos és jól hangzó titkos megállapodás.

Suvich a tárgyalásokról lényegesen rövidebb jegyzőkönyvet készített.⁵³ A dolgok természeténél fogva részletesebben ismerteti Gömbös állásfoglalásait. Ausztriával kapcsolatban Gömbös ezeket mondta: „Amíg a szociáldemokraták befolyásolják az osztrák politikát, addig nem lehet szó Ausztria lojális szövetségéről Olaszországgal, Magyarországgal és Németországgal.” A magyar miniszterelnök Hitlerről megállapította: „Széles látókörű és helyesen gondolkodó ember. Biztosan uralja a helyzetet. Közte és alvezérei között hatalmas távolság van. A népet valóban fanatizálta.” (Hitler látványos sikerei véleményének megváltoztatására készítették a róla nyolc hónappal korábban még lekicsinylően nyilatkozó Gömböst.)

A jegyzőkönyv aláírásakor Kánya „arra az ideges figyelemre hívta fel a figyelmet”, amellyel Berlinben a Rómában folyó tárgyalásokat kísérik, „attól tartván, hogy egy esetleges, a német érdeket sértő megegyezés jöhet létre”. Ezért a magyar külügyminiszter szorgalmazta, hogy a németeket részletesen informálják a tárgyalásokról. Mussolini megígérte, hogy a római német nagykövetet „oly módon fogja informálni, hogy a tárgyalásokon úgy az olasz, mint a magyar miniszterek részéről igen határozott formában az a kívánság nyilvánult meg, hogy Németországgal a barátságos viszonyt minden körülmények között biztosítani kell”. Berlin árnyéka tehát már itt rávetült a magyar–olasz kapcsolatokra, de ez csak egy kis báránnyelhető volt a későbbi komor viharfelhőkhöz képest.

A köveit tájékoztató körtáviratában Kánya elégedetten állapította meg: a „Mussolinival folytatott megbeszélésen teljes mértékben eloszlatták azokat az aggályokat”, miszerint a négyhatalmi paktum aláírása következtében „az olasz kormány politikájában olyan elhajlás következett volna be, amely káros kihatással

52 OL KÜM uo. Tekintettel arra, hogy az Országos Levéltárban csak a jegyzőkönyv olasz variánsa maradt meg, idézzük e „programadó” részt: „revisione che — per quanto riguarda l’Ungheria — resta sempre una delle direttive programmatiche fondamentali della politica estera italiana”.

53 ASMAE Ugheria, 6. cs. 1933. VII. 27.

lett volna Magyarország nemzetközi helyzetére”.⁵⁴ (A továbbiakban látni fogjuk, hogy ezek az aggályok csökkentek, de nem oszlottak el teljesen.)

Renzo de Felice szerint a tárgyalásokat „túlzás lenne Mussolini teljes sikerének tekinteni”, mivel „a magyarok megerősítették politikájuk alapvető kettősségét és különösen abbéli eltökéltségüket, hogy nem engedik bevonni magukat az olasz–német viszályba, és szembeszállnak mindenféle nyitással vagy enyhüléssel a Duna-medencében a kisantant és Franciaország viszonylatában”⁵⁵ Részben egyetértve ezzel az értékeléssel, mégis az tűnik fontosabbnak, hogy a második Mussolini–Gömbös találkozáson sikerült rögzíteni a további együttműködés fő irányait és ezzel megvetni a fél évvel később aláírandó hármass egyezmény alapjait. A Dollfuss iránti nem túl nagy bizalomra vall, hogy Mussolini javasolta és a magyar vezetők egyetértettek azzal: a titkos jegyzőkönyv tartalmáról csak szóbelileg tájékoztatják Bécsset, „anélkül, hogy említést tennének magáról az írásbeli megegyezésről”.⁵⁶

A gömbösi kettős orientáció nehézségei

A Dollfuss–Gömbös és a Mussolini–Gömbös találkozó után a Róma–Bécs–Budapest háromszög megszilárdítását szolgálta az olasz és osztrák kormányfő augusztus 19-i találkozója, amelyen ismét terítékre kerültek az előző két tárgyaláson felvetett problémák. Mussolini a korábbinál is erőteljesebben szorgalmazta a leszámolást az osztrák szociáldemokráciával, és ehhez konkrét támogatást ígért Dollfussnak.⁵⁷

1933 nyarán rendkívüli módon kiéleződtek Dollfuss és a Hitler által támogatott osztrák nemzeti szocialisták ellentétei. Mussolini — Franciaországgal és Angliával együtt — határozott lépéseket tett az Anschluss megakadályozására.⁵⁸ Augusztus 30-án a berlini magyar követ — Róma sugalmazására — közölte Neurathtal: „Mussolini rendkívül el van keseredve az osztrák–német konfliktus súlyosbodása miatt”, és figyelmeztetett arra, hogy a Duce „a nemzeti szocialista agitáció folytatása esetén nem habozna megszakítani kapcsolatait Németországgal”.⁵⁹

A magyar–olasz politikai kapcsolatok gazdasági bázisának megszilárdítására irányuló tárgyalások meglehetősen nehezen haladtak előre. Ennek okára mutat

54 OL KÜM res. pol. 1933–23–293.

55 *R. De Felice*: i. m. 482. A második Mussolini–Gömbös találkozóról. *Kerekes L.*: i. m. 90–91.; *Pritz P.*: i. m. 129–133.

56 Ezt a tájékoztatást — Rómából útban hazafelé — báró Apor Gábor meg is adta. OL KÜM res. pol. 1933–23–352. Ugyancsak a Dollfuss iránti antipátiára utal a KÜM levéltárban található B. G. szignójú (feltehetőleg Bessenyei-Bakach György) „titkos magánlevél” Hory követhoz: „Kedves Barátom, kizárólag saját tájékoztatásodra közlöm, hogy legutóbb több helyről és nevezetesen egy igen megbízható forrásból olyan értesüléseink vannak, hogy Dollfuss velünk szemben nem viselkedik lojálisan, sőt az olaszoknál ellenünk intrikál. Tekintve azt a nagy érdeklődést, amellyel az olasz kormány az osztrák–magyar viszonyt kíséri, szükségesnek látom, hogy Te erről informálva légy. Felesleges mondanom, hogy a fentieket távolról se sejtessd a Palazzo Chigi illetékes emberei előtt. Alinea. E sorokat légy szíves elégetni. Szívvelyesen üdvözlő B. G. X. 27.”

57 *Kerekes L.*: i. m. 94–95.

58 Erről bővebben ld. *J. Petersen*: i. m. 175–192.

59 Uo. 189.

rá Király–Lukács György római ideiglenes ügyvivő egy 1933 augusztusában írt jelentése. Eszerint a gazdasági kapcsolatok „kimélyítésének elmaradása nem a jóakarat hiányának”, hanem annak tulajdonítható, hogy „a két ország termelési politikája mindkét oldalon autarchikus irányba halad”. Ezért „a gazdasági kapcsolatok kimélyítése a jelenkori körülmények között mindkét oldal részéről áldozatot jelent, mert bármiféle behozatal növesztésének gondolata ellenkezik az évek óta céltudatosan követett gazdaságpolitikai irányzattal”.⁶⁰

1933 nyarán Párizs komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy Rómát meggyerje a Berlin elszigetelésére irányuló terveinek. Ennek egyik megnyilvánulása volt az, hogy augusztus 25-én Rómának átadták a Duna-medence kérdéseinek megoldására irányuló francia tervezetet. Ennek lényege az volt, hogy a Duna-medence politikai kérdéseinek megoldását későbbre kell halasztani, és a gazdasági kérdésekre kell a figyelmet fordítani. A francia tervezet egyik fontos pontja volt a magyar revíziós propaganda felfüggesztése.

Róma a Népszövetség október elejei, a Duna-medence kérdéseivel foglalkozó ülésén terjesztette elő a kérdésre vonatkozó memorandumot. Ez csak a gazdasági kérdésekre koncentrált, egy olyan preferenciális rendszer kidolgozását javasolta, amely keretében elsősorban azok a nagyhatalmak nyújtanak kedvezményeket a dunai országoknak, amelyeknek pozitív kereskedelmi mérlegük van ezen országokkal. Tekintettel arra, hogy a négy európai nagyhatalom közül csak Németország volt ilyen, világos volt a tervezet Berlin számára kedvezőtlen irányultsága.

A dunai országokat megosztó politikai és gazdasági ellentétek miatt mind a francia, mind az olasz tervezet megvalósíthatatlannak bizonyult. Róma javaslata elsősorban azt a célt szolgálta, hogy elterelje a figyelmet a Béccsel és Budapesttel folytatott előrehaladott tárgyalásokról, amelyek Magyarországot és Ausztriát a korábnál is erősebben kötötték az olasz érdekszférába.⁶¹

A hitleri Németország 1933 októberében — Mussolini minden előzetes közvetítési kísérlete ellenére — kivonult a nemzetközi leszerelési értekezletről és kilépett a Nemzetek Szövetségéből,⁶² a világ értésére adva, hogy semmiféle korlátozást nem hajlandó elfogadni. Mussolini számára ekkor még világosabbá vált, hogy addig kell közép-európai pozíciót megerősíteni, amíg ezt Berlin viszonylagos gyengesége lehetővé teszi. Mussolini szükségesnek látta, hogy táviratilag kérje Gömböst: ne kövesse Berlin példáját.⁶³

A hitleri Németország viszont a saját érdekszférájába akarta vonni Magyarországot. Az olasz befolyás ellensúlyozására Hitler beleegyezett a Budapest által régóta szorgalmazott német–magyar gazdasági tárgyalások megkezdésébe. A hosszas tárgyalások után 1934. február 21-én aláírt gazdasági szerződés 22 millió pengőt bocsátott a magyar agrárexport támogatására. Az egyezmény politikai céljait az alábbiakban foglalta össze a tárgyalásokról szóló német jelentés: „A továbbiakban meg fogjuk látni, mennyire sikerült erősíteni Magyarországot függetlenségét nem csupán a kisantant, de Olaszország vonatkozásában is, ami a szerződés egyik fő célkitűzését képezi. A német delegáció azt a benyomást szerezte, hogy

60 OL KÜM res. pol. 1933–23–368.

61 J. Petersen: i. m. 211–215.

62 Erről bővebben ld. uo. 217–245.

63 ASMAE Ugheria, 6. cs. 1933. X. 19.

Magyarország ellenálló képességét a rendkívül erős olasz politikai nyomással szemben megszilárdították a német engedmények. Várható, hogy Magyarország nem kívánja kockáztatni azokat a jelentős eredményeket, amelyeket Németország nyújt számára és tekintettel lesz erre mind politikai attitűdjében, mind kereskedelmi politikájában.”⁶⁴ Mindenesetre megállapítható, hogy a világgazdasági válság után — Ausztria mellett — Európa két diktatórikus nagyhatalma volt a magyar gazdaság legfőbb felvevő piaca, ami meghatározó jelentőségű volt a politikai orientáció szempontjából is.

A magyar–német kereskedelmi szerződés egy érdekes utókönyvéje mutatja Gömbös és Kánya elkötelezettségét a kettős orientáció mellett. Colonna olasz követ ugyanis utasítást kapott Rómától, hogy szerezze be a magyar–német kereskedelmi szerződés teljes szövegét. A kérdést a minisztertanácsban megtárgyalták. A Máriássy Zoltán, Kánya kabinetfőnöke által készített március 1-i napi jelentés⁶⁵ szerint Gömbös az olasz kérelmet „mint Magyarország szuverén jogaiba való illetéktelen beavatkozást jelentette be a minisztertanácsnak”, Kánya pedig „a titkos egyezmények titokban tartásának követelményeiből folyó nemzetközi tisztességre hivatkozva tiltakozott az olasz kérelem teljesítése ellen”. Végül is Máriássy közölte az olasz követtel, hogy „a Miniszterelnök úr kizárólag elvi okokból kénytelen megtagadni Suvich államtitkár-helyettes kérelmének teljesítését”, ugyanakkor a gazdasági tárgyalásokra utazó Winckler kormánybiztos részletes információt fog adni arról. A kabinetfőnök az olasz követségről azonnal a német követségre ment, ahol tájékoztatta Mackensen követet a magyar kormány eme lépéséről, „feltétlen titoktartást” kérve.

Mint a fentiekből látható, bizonyos versengés kezdődött a két fasiszta nagyhatalom között Magyarország megnyeréséért.⁶⁶ Gömbös lavírozással, a kettős orientáció fenntartásával igyekezett ezt céljainak elérésére felhasználni, kerülve a határozott állásfoglalást és megpróbálva a mérleg nyelvének szerepét játszani az akkor még szembenálló két ország között. Más kérdés, hogy a gazdaságilag és katonailag egyaránt gyenge Magyarország objektíve nem lehetett döntőbíró a két nála sokkal erősebb fasiszta nagyhatalom rivalizálásában, hanem csak az azok közötti erőviszonyok tükrözője — azáltal, hogy csaknem mindig a pillanatnyilag erősebb hatalom felé orientálódott jobban. Mivel ebben az időszakban Olaszország nemzetközi pozíciói még erősebbek voltak a külpolitikailag meglehetősen elszigetelt hitleri Németországnál, az olasz befolyás is erősebb volt a németnél Magyarországon. Ezt bizonyítja a korábban ismertetett olasz–magyar titkos jegyzőkönyv, továbbá az olasz, magyar és osztrák államférfiak tárgyalásai, amelyeknek célja a három ország közös kormányfői találkozásának előkészítése volt.

1934. január 15-én Colonna érdekes jelentést küldött⁶⁷ a magyar nemzeti szocialisták helyzetéről és belső ellentéteiről, aminek következtében három csoportra szakadtak. A jelentés hangsúlyozza, hogy Gömbös a nyilaskereszteket az „ország számára károsnak és veszélyesnek” tartja. Gömbös igyekszik csökkenteni a nemzeti szocialista befolyást a magyarországi német kisebbségre, és e téren elért

64 *Ránki Gy.*: A római hármas egyezmény ... i. m. 657. A magyar–német tárgyalások részletes leírását ld. *J. Petersen*: i. m. 276–281.

65 OL KÜM pol. 1934–23/7–675. 1934. március 1-i napi jelentés.

66 E versengés gazdasági vetületeiről ld. *Ránki Gy.*: *Gazdaság és külpolitika* i. m. 15–50.

67 ASMAE Telegrammi in arrivo, Turchia–Ungheria, 16/1/1934.

sikerének tekinthető, hogy szervezetük élére sikerült a náciellenes Gratz Gusztáv volt külügyminisztert megválasztatnia.

Néhány héttel később Gömbös a legitimistákról vallott nézeteit fejtette ki Colonna követnek.⁶⁸ Annak az aggodalmának adott hangot, hogy Ausztria bizonytalan helyzete miatt a nagyhatalmak — közöttük Olaszország — a „kisebb rossznak” tekintenek a Habsburg-ház visszatérését Magyarországra. Gömbös ezt a lehetőséget a „magyar nemzeti eszmével szembenállónak” nevezte, ezért a leghatározottabban ellenezte.

1933–1934 fordulóján Róma egy, a magyar külpolitika számára rendkívül keynes kérdésben játszott közvetítő szerepet. A Dísz téren ekkor ugyanis szorgalmazni kezdték a diplomáciai kapcsolatok felvételét a Szovjetunióval, hogy ezzel megelőzzék a kisantant államok érlelődő hasonló lépését. Horthy eleinte csak azal a feltétellel egyezett bele, „ha nem jön állandó orosz követ Budapestre”. A közvetítésre felkért olasz külügyminisztérium politikai osztályvezetője, Gino Buti ezzel kapcsolatban a magyar követnek kifejtette, hogy a diplomáciai viszony felvételének „csak akkor vannak előnyei, ha nekünk állandó követünk van Moszkvában, ki egyrészt befolyást igyekszik gyakorolni az orosz politikai körökre a mi politikánk érdekében, másrészt pedig ellensúlyozni próbálja az ellenkező politikát csináló csoport, főleg a kisantant befolyását és intrikáit”. Végül is Budapest a legjobb Kreml-szakértőjét, azt a Jungerth-Arnóthy Mihályt bízta meg a Rómában folytatandó magyar–szovjet tárgyalásokkal, aki tíz évvel korábban a — nem az ő hibájából kudarcba fulladt — hasonló jellegű tárgyalásokon is részt vett.

Jungerth alig három hónappal korábban adta át megbízólevelét Ankarában, tehát a tárgyalásokat ott is lefolytathatták volna. Szurics ankarai szovjet követ jelentésében így magyarázta a tárgyalások Rómába való áttételét: „A cél, amit ezzel az olaszok el akarnak érni, világos: aktívumaik közé akarják beszámítani a magyar elismerést és a döntőbíró szerepét akarják eljátszani a tárgyalásokon.”⁶⁹

Az 1934. január 22. és február 6. között Jungerth és Patyomkin, római szovjet nagykövet között folytatott eszmecserek eredményeként parafálták a megállapodást, amely 1934. július 1-ben jelölte meg a követségek felállításának időpontját. Ezzel a magyar diplomácia fél évvel megelőzte Csehszlovákiát és Romániát, de szovjetellenes beidegződései miatt nem sikerült kihasználnia az ebből és Moszkvának a versailles-i békerendszert elítélő álláspontjából fakadó potenciális lehetőségeket.⁷⁰

Mussolini, hogy meggyorsítsa az olasz–magyar–osztrák blokk létrehozását, előbb Bécsbe, majd Budapestre küldte Fulvio Suvich-ot. Suvich trieszti származása és közgazdász végzettsége folytán különösen alkalmasnak látszott a Róma–Budapest–Bécs közötti tárgyalások folytatására.

Suvich 1934. január 18-i bécsi látogatása során, majd néhány nappal később Dollfusshoz írt levelében Mussolini hangoztatta, hogy a hármaskormányfői találkozó előtt Dollfusznak végre kell hajtani az osztrák szociáldemokraták „megrendszabályozását”, amelyre még a Mussolinival való augusztusi találkozásán ígé-

68 I. h. 4/III/1934.

69 Idézi *Jungerth-Arnóthy Mihály*: Moszkvai napló. Szerk.: Sipos Péter és Szűcs László. Bp. 1989. 29. A napló számos érdekes információt tartalmaz a római tárgyalások előkészítéséről és menetéről, 53–99.

70 Minderről bővebben ld. *Priz P.*: i. m. 141–149.

retet tett. Nos, Dollfuss hamarosan eleget tett a római (és budapesti) kívánságnak: a Heimwehr és a rendőrség alakulatai február 12-én megszállták a szociáldemokrata párt bécsi és fontosabb vidéki központjait és véresen leszámoltak az ellenálló párttagokkal. Gömbös cinikusan pragmatikus kommentárja a bécsi eseményekről: „Megsemmisítettek egy Bécsben állomásozó francia–csehszlovák hadsereget.”⁷¹

Az ausztriai események következtében előállt új helyzet értékelése fontos helyet foglalt el Suvich február 21–22-i budapesti tárgyalásain. Az olasz külügyi államtitkár-helyettes tájékoztatta Gömböst és Kányát arról, hogy Mussolini örömmel fogadta az osztrák baloldal leverését, mert ez lehetőséget ad arra, hogy minden erejét az osztrák nácik ellen fordítsa, akik egyrészt nem olyan erősek, mint azt propagandájuk állítja, másrészt a baloldal leverése miatt csökkent a szembenállásuk Dollfussal. Gömbös — megbízható információkra hivatkozva — ezzel szemben azt állította, hogy az osztrák nép többsége náci érzelmű, ezért az osztrák kormány fő feladata az, hogy keresse a kiegyezést Németországgal. Hangot adva kettős orientációjának, Gömbös kijelentette, hogy „a legaktuálisabb magyar külpolitikai kérdésnek az osztrák helyzet végleges tisztázását látja abból a szempontból, hogy Ausztria, mint megbízható és állandó factor kapcsolódhasson bele egy magyar–olasz politikai vonalvezetésbe, amelynek nem szabad németelenségek lennie.”⁷²

Mussolini Suvich révén szorgalmazta, hogy a Róma, Bécs és Budapest között meglévő kétoldalú szerződéseket „egységes szerződéseké forrasszák össze”. Egyidejűleg kilátásba helyezte a három ország gazdasági együttműködésének erősítését is, amelynek végső célja a vámunió lenne. Jugoszláviáról szólva Suvich ezúttal a korábbinál békésebb hírokat pengetett, kijelentve, hogy „Olaszország megkísérelné Jugoszláviával a barátságosabb atmoszférát megteremteni abból a célból, hogy kiemlje a kis-entente szövetségéből”. Kánya a „lehető legrosszabbnak” minősítette a magyar–jugoszláv viszonyt, amely különösen a kettős birtokok kérdésében éleződött ki. Gömbös tételesen ismertette a Belgráddal szembeni magyar területi követeléseket és hangsúlyozta, hogy — miután Róma az 1933. júliusban aláírt titkos jegyzőkönyvben elkötelezte magát ezek támogatása mellett — Magyarország az olasz–jugoszláv közeledést csak akkor helyeselheti, „ha Magyarország revíziós feltételei kielégülést nyernének”.

Suvich budapesti tárgyalásairól készített feljegyzése szerint Horthy kevésbé volt németbarát, mint miniszterelnöke. A kormányzó „a német veszélyről” beszélt neki, amely „Magyarország számára sok gondot okoz, és ezért nem könnyű a feltartóztatása”. Néhány nappal később viszont, a német kormány megnyugtatóására Horthy — Suvich látogatását kommentálva — kifejtette a budapesti német követnek, hogy „mindaddig, amíg ő a helyén van, a magyar külpolitika tengelye, a baráti viszony Németországgal, változatlan marad”.⁷³

Ugyanebből a célból Masirevich berlini magyar követ írásban is biztosította a német külügyminisztert, hogy az olasz–magyar–osztrák kormányfői tárgyalást Mussolini kezdeményezte, és annak során csak gazdasági kérdéseket fognak meg-

71 Erről bővebben ld. *Kerekes L.*: i. m. 108–114.; *J. Petersen*: i. m. 272.; *Pritz P.*: i. m. 156–159.

72 OL KÜM res. pol. 1934–23–34.

73 ASMAE Ungheria, 1934. 9. cs, *Ránki Gy.*: A római hármasság egyezménye i. m. 657.

tárgyalni, de „ha az olasz kormány kezdeményezni fogja a politikai egyezmény lehetőségét, úgy a magyar kormány erőfeszítései arra fognak irányulni, hogy az egyezmény szövege lehetőséget adjon Németországnak a későbbi csatlakozásra”.⁷⁴ Néhány nappal később Masirevich Kánya újabb üzenetét tolmácsolta Berlinben. Eszerint egy nyílt német–olasz konfliktus esetén Budapest, minden más szempontot félretéve, „brutálisan magyar politikát fog folytatni”.⁷⁵

Berlint a magyar biztosítékok ellenére nyugtalanították a folyamatban lévő olasz–magyar–osztrák tárgyalások. Ezt mutatta a német hírügynökség által kibocsátott hír, miszerint „Suvich és a magyar kormány képviselői közötti tárgyalásokon elhatározták egy olyan, országok közötti blokk kialakítását, amelynek modelljéül a kisantant szervezeti státusza szolgál”. A nyilvánvalóan „politikai léggömbként” felbocsátott hírt Rómából és Budapestről is azonnal cáfolták. Kánya a német követnek a rá jellemző „odamondással” szólt arról, hogy a hír „mélységesen rossz benyomást” keltett Budapesten, aminek hatására Mackensen szorgalmazta a hírt közlő német tudósító visszahívását.⁷⁶

A három ország közötti megállapodás célját február 28-án Mussolini abban jelölte meg Aloisi báró előtt, hogy az „kinyilvánítja az alapvető politikai koncepciók egybeesését, ami kötelez ugyanazon direktívák követésére. Ily módon arra is kötelezzük őket, hogy konzultáljanak velünk.”⁷⁷

Március 13-án — Gömbös Rómába érkezése napján — Neurath nagykövetén keresztül figyelmeztette Rómát, hogy a Brocchi-féle egyezményen túlmenő gazdasági megállapodást Berlin „sem jogosnak, sem hasznosnak” nem tartana, ami pedig a politikai megállapodásokat illeti, azt „Németországgal szembeni udvariatlanság” megnyilvánulásaként interpretálnák, és ezen nem változtatna a későbbi csatlakozás lehetősége sem.⁷⁸ Ilyen előzmények után jött létre 1934 márciusában Olaszország, Magyarország és Ausztria kormányfőinek római találkozója.

Mussolini–Gömbös–Dollfuss találkozó és a római jegyzőkönyvek

Március 14-én, a hármass találkozó megkezdése előtti napon Bethlen István, a magyar politikai élet „spiritus rectora” nagy feltűnést keltő cikket közölt „A nemzetközi politika egy éve és a római találkozó” címmel.⁷⁹ Cikke elején rámutat, hogy Hitler hatalomra jutása után „mintha mozgásba kezdene jönni minden, ami megingathatatlanak látszott”. Ezután így ír a magyar–német viszony szempontjából is döntő osztrák kérdésről: „A magyar kormány a lehető legbőlcsebben a teljes semlegesség álláspontján állott és magára Ausztriára bízta, hogy döntsön sorsáról... Mert ha vannak is érdekeink abban, hogy Ausztria minő külpolitikai orientációt követ, és kétségtelenül vitális érdekeink fűződnek ehhez a kérdéshez, úgy ezek csak abban csúcsosodnak ki, hogy Ausztria Magyarországgal lehetőleg szoros baráti nexust tartson fenn, aminek a kisantant domináló befolyását kell kizár-

74 Uo.; *Pritz P.*: i. m. 162–163.

75 *J. Petersen*: i. m. 287–288.

76 Uo. 287.

77 *Idézi uo.* 289.

78 Uo. 289.

79 *Pesti Napló* 1934. III. 14.; *Kerekes L.*: i. m. 118–119. A római hármass találkozót részletesen ismerteti és elemzi *Kerekes L.*: i. m. 114–124. és *Pritz P.*: i. m. 150–168.

nia, de különben nyitva hagyja a kérdést a nagyhatalmak felé. Magyarországnak ezen túlmenően nem is szabad magát exponálnia semmiféle idegen érdekekért...” És hogy még világosabb legyen a cikknek Berlin megnyugtatótását célzó mondani-valója, Bethlen így fejezi be: „A német közvéleménynek sem indoka, sem jogosult oka rá, hogy a római konferencia miatt izguljon. Magyarországnak a római konferencián nincsenek semmiféle rejtett szándékai, a német piacra ezentúl is rászorulunk és hogy ezt szem előtt tartjuk, annak bizonyítéka az, hogy most, a római konferencia előtt kötöttünk Németországgal kereskedelmi szerződést. Nem lehet tehát szándékunkban semmit tenni, ami a szerződést hatálytalanítani volna alkalmas.” Világos beszéd: Magyarországnak Ausztria függetlenségéért nem szabad kockáztatnia a Németországgal való jó viszonyából származó előnyöket. Más kérdés, hogy Bethlen és józanul gondolkodó társai tudták, hogy a német fasizmus nemcsak Ausztria, hanem Magyarország függetlenségét is veszélyezteti.

A tárgyalások olasz szempontból kedvező nemzetközi légkörét így jellemezte Pompeo Aloisi, a neves olasz diplomata naplójában:⁸⁰ „Számunkra nagyon kedvező a római találkozó nemzetközi atmoszférája: a kisantant kevésbé ellenséges, Franciaország közeledik hozzánk, Anglia pedig ezt helyesli. Fennáll azonban Németország ellenségessége. Kezdődhet a bál.” Látni fogjuk, hogy Berlin ellenségessége a „bál” egyik központi témája lesz.

Gömbös, hogy egyeztesse politikáját Mussolinival, Dollfussnál két nappal korábban érkezett Rómába. A március 13-i Gömbös–Mussolini találkozó fő témája az osztrák függetlenség kérdése volt. Gömbös a találkozóról készített saját kezű feljegyzése szerint: „Amikor a Duce kijelentette, hogy Magyarország számára előnyös az önálló Ausztria, azt válaszoltam, teljesen egyetértünk ezzel, de Németország ellen nem tudunk fellépni, mert Csehország ellen (revíziós küzdelem, harc) Németország barátságára van szükségünk.” „Felhívtam a Duce figyelmét — folytatja Gömbös — a Berlin–Róma–Budapest–Bécs politikai és gazdasági koncepció előnyére, melyben Ausztria mintegy a három állam közti kapcsoló-állam szerepét töltené be, de úgy, hogy semmiféle más — ezen érdekkörön kívül lévő állammal mélyebb politikai és gazdasági viszonyt nem tarthat fenn.” A beszélgetés végén Gömbös ismét hitet tett kettős orientációja mellett: „Magyarország hivatva érzi magát arra, hogy a Kárpát-medencében saját politikát folytasson a *Dunától délre Olaszországra, a Dunától északra Németországra támaszkodva*” (kiemelés tőlem — R. Gy.).⁸¹ Gömbös feljegyzése szerint „a Duce erősen impresszionálva van a német kolosszus dél felé való terjeszkedésétől”.

A tárgyalásokon Suvich által készített olasz feljegyzés kiemeli, hogy Gömbös a korábbiánál nagyobb aggodalmat mutatott a német befolyás növekedése miatt: „Magyarországnak nem áll érdekében, hogy határos legyen Németországgal, mivel Magyarországon 500 ezer német él, akik Berlin befolyása alá kerülhetnek. A közelmúltban írt Hitlernek, értésére adva, hogy a Kárpát-medencében ő [Gömbös — R. Gy.] akar politizálni, és bár szimpátiával van a németek iránt a Lajtán túl, nem veszi szívesen politikai aktivitásukat a folyón innen.”⁸² Valószínű, hogy

80 Aloisi naplóját idézi *R. De Felice*: i. m. 484.

81 OL KÜM res. pol. 1934–23–103. *Ránki Gy.*: A római hármas egyezmény i. m. 665.; *Kerekes L.*: i. m. 125.; *Juhász Gy.*: i. m. 144–145.

82 ASMAE Ungheria, 1934. 9. cs. 1934. III. 13.

Gömbös e szavaival „rájátszott” Mussolini akkor még erős Anschluss- és Hitler-ellenes érzelmeire, mégis e szavak bizonyos mértékig árnyalják a Gömbös túlzott német- és Hitler-barát érzelmeivel kapcsolatos képet.

Dollfuss két nappal később, március 15-én csatlakozott a tárgyalásokhoz. A három kormányfő tárgyalásairól Gömbös nyolc pontos, német nyelvű feljegyzést készített.⁸³

1. A három miniszterelnök egyetértett abban, hogy szükség van országaik „legmesszebbmenő politikai és gazdasági együttműködésére”.

2. A politikai együttműködés központi kérdését Ausztria függetlenségének megőrzése képezte, a feszült osztrák–német viszony fényében. Ez utóbbi vonatkozásban arra a dodonai megállapításra jutottak, hogy „a béke és a nagyvonalú politika” érdekében javítani kell Németország és Ausztria kapcsolatait. Dollfuss azonban hangsúlyozta, hogy ennek feltétele: Berlin ismerje el Ausztria függetlenségét és szüntesse meg beavatkozását az osztrák belügyekbe. Gömbös ismételtén kifejtette a Berlin–Róma–Bécs–Budapest „négyes” barátságának és együttműködésének fontosságára vonatkozó ismert nézeteit, hangsúlyozva, hogy Magyarország nem nélkülözheti Berlin politikai és gazdasági támogatását.

3. Megvitatták a Habsburg-restauráció kérdését is. Mussolini és Gömbös megnyugvással fogadták osztrák kollégájuk kijelentését, miszerint — az időnként felröppenő találgatásokkal ellentétben — Bécs sem bel-, sem külpolitikai szempontból nem tartja aktuálisnak ezt a kérdést.

4. A nemzetközi leszerelési konferencia várható kilátásait illetően Mussolini úgy vélte, hogy Németország távozása után az kevés eredményt hozhat.

5. A korábban már ismertetett módon döntést hoztak a hirtenbergi fegyverszállítási ügy lezárásának módjáról.⁸⁴

6. A kisantanttal való kapcsolat-javítás lehetőségét illetően Gömbös hangsúlyozta, hogy Magyarország csak akkor lesz hajlandó a kisantanttal tárgyalni, ha a magyar revíziós igények kielégítést nyernek.

7. A tárgyalásokon Gömbös nem rejtette véka alá aggodalmát az olasz–francia kapcsolatok javulása miatt. Mussolini hangsúlyozta, hogy ez semmiféle módon nem befolyásolja Róma Magyarországgal kapcsolatos politikáját. Elmondta: lehetséges, hogy megállapodásra jutnak Franciaországgal Tripolisz és más gyarmati kérdések ügyében.

8. A tárgyalások végén megvitatták a kiadandó közös közlemény szövegét. A magyar kormányfő azt szorgalmazta, hogy a kommunikéncék a más államoknak a római megállapodásokhoz csatlakozására vonatkozó bekezdését úgy kellene megfogalmazni, hogy az elsősorban Németországra vonatkozzék és csak másodsorban, a magyar követelések kielégítése esetén, a kisantra. Mussolini és Dollfuss elfogadta Gömbösnek ezt az indítványát is.

A tárgyalások második napján a gazdasági együttműködés kérdéseit vitatták meg. Gömbös már az olasz kormányfővel folytatott előzetes megbeszélésein hangsúlyozta, hogy „makacsul ragaszkodnia kell a magyar búzaárak felemeléséhez”, mint a magyar gazdaság jövőjét meghatározó kérdéshez. A háromoldalú tanácskozáson Gömbös részletezte a magyar igényeket: Ausztriának 2,5, Olaszor-

83 OL KÜM res. pol. 1934–23–103. *Kerekes L.*: i. m. 120–121.

84 L.d. 23. jegyzet.

szágnak 1,5 millió mázsa gabonát akar eladni a korábnál magasabb áron. Export-könnyítéseket kért vágóállat és vaj szállítására és szorgalmazta, hogy az olasz–magyar kereskedelmi mérleg 1:2 aránya maradjon Magyarország javára.⁸⁵ Az olasz és osztrák kormányfő úgy vélhette, hogy Magyarország politikai együttműködése megéri a Gömbös által kért „árat”, ezért — némi vita után — elvileg elfogadták a magyar igényeket azzal, hogy a részleteket egy később megtartandó gazdasági tárgyaláson vitatják meg a három ország képviselői.⁸⁶ Ez nagy siker volt Gömbös számára, és gazdasági megalapozását jelentette elsődleges olasz orientációjának, ugyanis a római tárgyalásokon „eladott” búzamennyiség több mint hat-szorosa volt a Németország által megvett mennyiségnek.⁸⁷

A kétnapos tárgyalás után március 17-én a Mussolini által annyira kedvelt ünnepélyes és pompázatos keretek között került sor a szakértők által közben egyeztetett három római jegyzőkönyv aláírására.⁸⁸

Az I. jegyzőkönyvben a három kormányfő kifejezte törekvését, hogy „minden állam önállóságának és jogainak tiszteletben tartása alapján a béke fenntartásához és Európa gazdasági újjáépítéséhez hozzájáruljanak”, és ebből a célból „a három ország között fennálló barátsági szerződések szellemében, amely szerződések számos közös érdek fennállásának felismerésén alapulnak, az európai államok, különösképpen pedig Magyarország, Ausztria és Olaszország között a valóságos együttműködés előmozdítására irányuló politikájukat összhangba hozzák. Evégből a három kormány, valahányszor közülük legalább egy ezt célszerűnek véli, együttesen tanácskozní fognak.” A jegyzőkönyvnek ezt az utolsó passzusát kommentálva Jens Petersen joggal véli úgy, hogy Olaszország hatalmi túlsúlyánál fogva „állandó jogot kapott arra, hogy beavatkozzon Magyarország és Ausztria külpolitikájába”.⁸⁹

Ennek a jegyzőkönyvnek — ki nem mondottan is — a központi kérdése Ausztria függetlensége volt. Dollfussnak a római tárgyalásokon nem sikerült elérnie, hogy a jegyzőkönyvben a másik két ország garantálja Ausztria függetlenségét, és kifejezze készségét annak megvédésére. A Németország felé is orientálódó Gömbös nem volt hajlandó erre. Ezért a jegyzőkönyv meglegedett a „minden ál-

85 OL KÜM uo. 1934–23–103.

86 OL KÜM res. pol. 1934–23–103. A kétnapos tárgyalásról készített német nyelvű dokumentum végén Gömbösnek az alábbi magyar nyelvű kiegészítése olvasható: „Ezt a feljegyzést a Ducetól ilyen irányú utasítást kapott Suvich felkérésére készítettem. 1934. március 17-én az utolsó napon Duce és Dollfussnak bemutatva: mind kettő kijelenti, hogy helyesen adja vissza a tárgyalásokat. Búcsúzáskor Duce és Dollfuss mindketten kijelentik, hogy a mezőgazdasági exportunk (elsősorban búza-export) tekintetében tett javaslataim szellemében mindenben segítenek. Utolsó kézfo-gásnál újból a leghatározottabban megismétlik előbbi kijelentéseiket; mert átérzik azoknak gazdasági és politikai jelentőségét. Feljegyzések 1–1 példánya Duce-nak és Dollfussnak átadva.”

87 *Berend T. Iván–Ránki György*: Magyarország a fasiszta Németország életterében. Bp. 1960. 122. Olaszország évi 100 ezer, Ausztria 230 ezer, Németország 50 ezer tonna magyar búza megvásárlására kötelezte magát.

88 Nemzetközi szerződések 1918–1945. Szerk.: *Ialmossy Dénes*. Bp. 1967. 339–346. Érdekes, hogy a római tárgyalásokhoz készített anyagok között szerepel egy államfői szinten aláírandó magyar–olasz–osztrák „örökbarátsági szerződés” tervezete. Bár a tervezet szerint a szerződés aláírásának dátuma 1934 márciusa lett volna, a három kormányfő tárgyalásán ilyen szerződés kérdése fel sem merült. Mivel a szerződés-tervezethez semmilyen kommentár sincs, további kutatások dönthetik el, hogy Gömbös ki sem vitte-e magával azt, vagy a római tárgyalásokon döntött úgy, hogy nem veti fel ezt a kérdést. OL KÜM uo. 1934–23–103.

89 *J. Petersen*: i. m. 293.

lam önállóságának és jogainak tiszteletben tartása” szépen hangzó, de semmire sem kötelező formulájával. Így Ausztria függetlenségének biztosítása szempontjából ez a jegyzőkönyv visszalépést jelentett az 1933 júliusában aláírt Mussolini–Gömbös jegyzőkönyvhöz képest, amely a két ország Németországgal való viszonya megjavításának „sine qua non”-jakét az osztrák függetlenség német részről való elismerését határozta meg.⁹⁰

A „Magyarország, Ausztria, Olaszország között a gazdasági viszonyok fejlesztése érdekében” megkötött II. római jegyzőkönyvben a három ország kormánya kötelezte magát arra, hogy „az érvényben lévő megállapodások terjedelmét bővítik, a kölcsönös kivitelnek adott könnyítéseket fokozva és ezáltal nemzetgazdaságuk kölcsönös kiegészüléséből mindinkább növekvő hasznot húzva”; továbbá „megteszik a szükséges intézkedéseket, hogy a búzaár eséséből Magyarországra származó nehézségek legyőzessenek”; valamint „hogy az adriai kikötőkön átmenő forgalmat, amennyire csak lehet megkönnyítik és előmozdítják”.⁹¹ Végezetül a jegyzőkönyv gazdasági bizottság felállítását írta elő.

A III. jegyzőkönyvet, amely a második kiegészítést képezi, csak az olasz és osztrák kormányfő írta alá. A jegyzőkönyv kilátásba helyezte egy új olasz–osztrák gazdasági egyezmény megkötését és a vámkedvezmények alkalmazását a két ország közötti kereskedelmi forgalomban.⁹²

A két gazdasági tárgyú jegyzőkönyv azt az olasz törekvést volt hivatva szolgálni, hogy megakadályozza Németország egyre fokozódó gazdasági behatolását Közép-Európába, és biztosítsa Olaszország gazdasági elsőbbségét a két országban. A római jegyzőkönyvek azonban ebből a szempontból is visszalépést jelentenek a három ország közötti vámuniót előírányzó 1933. júliusi Mussolini–Gömbös titkos jegyzőkönyvvel szemben. Ennek oka — a már jelzett autarchikus törekvések mellett — az volt, hogy Gömbös nem kívánta kockáztatni az 1934 februárjában megkötött magyar–német gazdasági megállapodásban biztosított kedvezményeket.

Ami Mussolini gazdaságpolitikáját illeti, Mario Luciolli, Ciano kabinetirodájának titkára, aki 1945-ben Mario Donosti álnéven publikálta színvonalas pamfletjét⁹³ a fasiszta külpolitikáról, az alábbi, némileg túlzó, de szellemes–fanyar leírást adta a politika szupremációjáról a gazdasági megfontolások felett: „Az a számos fenntartás, amellyel a különböző szakértők fogadták az állandó és gyakran túlzott magyar és osztrák igényeket hitelekre, vámkönnyítésekre, a búzának magas áron való megvásárlására és így tovább, végül is megértésre találtak az úgynevezett »politikai szükségszerűség« nevében: előbb vagy utóbb — akárhány »nem« hangzott el a gazdasági tárgyalásokon — megérkezett a végleges »igen« a Palazzo Veneziából.”⁹⁴

Az új római magyar követ, báró Villani Frigyes szkeptikusan ítélte meg a római hármassal találkozható várható gazdasági eredményeit. Március 24-i jelentésében ezeket írta: „Olasz kormánykörökben és a Palazzo Chigiben a római protokollo-

90 *R. De Felice*: i. m. 484–486.; *Ránki Gy.*: A római hármassal egyezmény i. m. 663.; *C. A. Macartney*: Október 15th. i. m. 144–146.; *Salvemini–Mira*: i. m. 860–761.; *J. Petersen*: i. m. 294–295.; *Pritz P.*: i. m. 163–168.

91 A jegyzőkönyvnek ez a része kiváltotta a „vitális érdekeiben sértett” két német kikötőváros, Hamburg és Bréma tiltakozását. *J. Petersen*: i. m. 294.

92 *Nemzetközi szerződésck ...* i. m. 339–346.

93 *Mario Donosti*: Mussolini e Europa. Roma, 1945. 35.

94 Mussolini híres–hírhedt székelye, amelynek erkélyéről tartotta nevezetes beszédeit.

kat természetesen mint a Duce nagy külpolitikai sikerét állítják be, de mihelyt arról kezdek beszélni, hogy a most létesített gyönyörű homlokzat mögé házat is kell építeni, amely széles gazdasági alapokon nyugszik, olyan válaszokat kapok, amelyek nemigen keltenek érdemes reményeket. Attól tartok, hogy a gazdasági tárgyalások sokkal kisebb eredménnyel fognak járni, mint azt várjuk, hacsak a Duce nem fogja hatalmi szavával a mérleget felénk billenteni, amit Olaszország felettle súlyos pénzügyi helyzetére és a gazdasági minisztériumok határozott ellenállására való tekintettel, minden jóakarata dacára nehezen tehet.”⁹⁵

Azok az ellentétek, amelyek már a római hármas kormányfői találkozón megnyilvánultak, továbbá az, hogy a magyar és olasz kormány a hitleri Németország támogatásának elnyeréséért egyre inkább hajlandónak mutatkozott lemondani Ausztria függetlenségéről, hamarosan üres papírrá változtatták a római jegyzőkönyveket. Mégis az a tény, hogy Mussolininak sikerült bizonyos politikai tartalmat is adni a jegyzőkönyveknek — Ausztria függetlenségének közvetett hangsúlyozásával —, az adott pillanatban kétségtelenül az olasz külpolitika sikereként volt elkönnyvelhető. Ugyanakkor a római jegyzőkönyvekben rögzített gazdasági és politikai együttműködés erősítette a két kisebb ország nemzetközi pozícióit is.⁹⁶

Bár a római jegyzőkönyvek aláírásakor Gömbös hangsúlyozta, hogy az nem irányul Németország ellen, és javasolta: hívják fel a német kormányt a jegyzőkönyvhöz való csatlakozásra, Hitler mégis — nem alaptalanul — olasz vetélytársa sikerét láthatta benne a Duna-medencei befolyásért folytatott harcban. A várható német szemrehányások megelőzése céljából Gömbös még Rómában sietett biztosítani Hassell német nagykövetet arról, hogy a római hármas jegyzőkönyv éle csak a kisantant országok ellen irányul, és hogy számít Németország csatlakozására. „Magyarországnak a Dunától északra és a Dunától délre van egy-egy barátja, mégpedig Olaszország és Németország, ez a két tényező azonos viszonyban áll Magyarországgal, azaz egyenlők és egyiket sem lehet a másik előnyére negligálni” — ismételte meg Gömbös kettős orientációját a német diplomata előtt.⁹⁷

Bár Hassell a Gömbössel lefolyt találkozájáról azt jelentette Berlinbe: az a vélemény alakult ki benne, „hogy Gömbös semmilyen körülmények között nem hagyja magát eltántorítani Németországtól”, a magyar kormány a német szemrehányásokat mégsem kerülhette el. Bülow külügyi államtitkár március 19-i táviratában „szavainak irányítására” az alábbi tájékoztatást adta budapesti követének Berlin véleményéről: a most megkötött megállapodást nyilvánvaló németellenes tendencia hajtja át, ami összeegyeztethetetlen a szoros és kölcsönös német–magyar barátsággal. Az osztrák kérdésben Magyarország Olaszország mellé sorakozott fel. A Rómában egyeztetett konzultációs paktum meghatározó módon, azaz negatív értelemben befolyásolhatja Berlin és Budapest viszonyát.⁹⁸ Még keményebben fogalmazott Bülow a Bécsbe küldött táviratában. Eszerint „Ausztria gyakorlatilag elfogadta, hogy minden szándékában és külpolitikai megnyilvánulásában Mussolinitól függjön”.⁹⁹

95 OL KÜM pol. 1934–23/7–959.

96 Nem érdektelen megemlíteni, hogy Gömbös külön feljegyzést írt a pápánál tett látogatásáról: „Öszentsége az autoritatív rendszerek mellett nyilatkozott, mert a népek csak akkor boldogok, ha erős kézzel vezetik őket...”, OL KÜM res. pol. 1934–23–103.

97 Ránki Gy.: A római hármas egyezmény i. m. 663.; Kerekes L.: i. m. 122–123.

98 A táviratot ismerteti: J. Petersen: i. m. 295.

99 Uo.

Amíg a két kisebb szövetségest Berlin éles szemrehányásokkal illette, sokkal visszafogottabb volt Rómával szemben. Hassell Mussolininak mindössze azt a nagyon enyhe szemrehányást tette, hogy „az előzetes nyilatkozatok után” a római megállapodások „bizonyos meglepetést keltettek”. A német sajtó olyan értelmű utasítást kapott, hogy nem szabad bírálni a Rómában történeteket.¹⁰⁰ Berlinben ugyanis bizonyosak voltak abban, hogy Róma előbb-utóbb „feladja” Ausztriát. Ezt a bizonyosságot fejezte ki szellemesen Hassellnak egy, a római hármass találkozóra vonatkozó kommentárja: „Olaszország tudja, hogy az Anschlussnak be kell következnie, mégis úgy viselkedik, mint egy kisgyerek, akinek a fogorvoshoz kell mennie, de egyre halogatja a kellemetlen pillanat bekövetkezését.”¹⁰¹

Kánya 1934. március 19-i körtáviratában az alábbi tájékoztatást adta a magyar külképviseletek vezetőinek a római találkozóról: 1. A római megállapodások nem jelentenek kötöttséget az aláírókra nézve és nem alkotnak tömör szervezetet, mint a kisantant, tehát Magyarország megtartotta teljes szabadságát, hogy más államokkal belátása és érdekei szerint alakítsa kapcsolatait. 2. A római egyezmény sem politikai, sem pedig gazdasági tekintetben nem képez más államokat kizáró csoportot. Magyarországnak szüksége van más államok piacaira is, tehát fenntartja magának a jogot más államokkal való szerződés kötésére is. 3. Minden olyan híresztelés, hogy Magyarország Rómában garanciát vállalt volna Ausztria függetlenségéért, „rosszindulatú koholmánynak tekintendő és minősítendő”. A berlini követség számára küldött távirat még az alábbiakkal egészült ki: „A magyar kormány tudatosan járt el, amikor a római megállapodásokat nem szerződés, hanem jegyzőkönyv formájában kívánta leszögezni, mert ezzel is el akarta kerülni egy blokk kialakításának látszatát. Ezenkívül a jegyzőkönyv 1. pontjában említett lehetőség a más államokkal való kooperációról a magyar delegáció kívánságára került a szövegbe, éspedig Németország jövőbeli csatlakozásának biztosítása érdekében.”¹⁰²

Egy nappal később Hory András, aki Rómából hazatérve a külügyminiszter állandó helyettese lett, utasította a berlini magyar követet, hogy az alábbiakat mondja el a berlini külügyminisztériumban: „Elgondolásunk szerint a célravezető politika továbbra is a Berlin, Bécs, Róma, Budapest közti kollaboráció kell, hogy legyen. Ezt az elgondolást az olaszok előtt is kifejtettük, és azt ők teljes mértékben elfogadták.”¹⁰³

Valójában Mussolini ekkor még — a fentebb ismertetett nézeteltérések miatt — nem volt hajlandó „teljes mértékben elfogadni” a hitleri Németországgal való együttműködést. Ezért a római jegyzőkönyvek aláírása után, a magyar diplomácia biztatása ellenére sem volt hajlandó a Németországot csatlakozásra felszólító nyilatkozatot kiadni. Kánya külügyminiszter, ezt látva, arra próbálta rávenni a budapesti olasz követet, hogy — „mivel kölcsönös érdeket képez, hogy Németországot el ne kedvetlenítsük” — az olasz kormány legalább egy olyan nyilatkozatot tegyen Berlinben, miszerint „a római paktum semmi tekintetben sem irányul Németország ellen”.¹⁰⁴ Március 28-án az olasz követ — a Rómával történt táviratvál-

100 Uo. 296.

101 J. W. Borejsza: *Il fascismo e l'Europa Orientale*. Laterza, 1981. 189.

102 OL KÜM res. pol. 1934-23/9-888. és 900.

103 OL KÜM pol. 1934-23/7-820.

104 OL KÜM pol. 1934-23/7-978.

tás után — Hory tudomására hozta, hogy „kormányra ezt a kijelentést sem szándékozik megtenni”, majd hozzáfűzte: „Maga a miniszterelnök úr is elismerte, hogy félreértésen alapult az a feltevés, mintha olasz részről elfogadták volna, hogy Berlinben a magyarral analóg közlést tesznek.”¹⁰⁵

Amikor a berlini magyar követ a budapesti utasítás értelmében tájékoztatta a német külügyminisztert a római megbeszélésekről, Neurath aggodalmát fejezte ki, hogy „a jegyzőkönyvek tartalma Mussolininak lehetőséget nyújt oly befolyás gyakorlására, amely Magyarország szabad elhatározásának és függetlenségének gyakorlásában esetleg valamikor kényelmetlenül érezhetővé válhat”. Erre válaszul Masirevich felajánlotta Németország csatlakozását a római jegyzőkönyvhöz, amit Neurath azzal az átlátszó érveléssel utasított el, hogy „Németország nem érzi magát elég erősnek ahhoz, hogy valamilyen blokk- vagy alliance politikára áttérjen”.¹⁰⁶ Valójában a német kormány azért nem kívánt csatlakozni a római jegyzőkönyvhöz, mert agresszív törekvései éppen az egyik aláíró, Ausztria függetlensége ellen irányultak, valamint mert Hitler Olaszországot és Magyarországot már akkor sem tekintette egyenlő partnernek, és ezeket az országokat a későbbiekben saját akarata alá kívánta rendelni.

Németországgal ellentétben a római jegyzőkönyvek alapvetően pozitív visszhangot váltottak ki Franciaországban, Angliában és a kisantant államaiban is. Ennek okát és lényegét Henri Beranger, a francia szenátus külügyi bizottságának elnöke abban látta, hogy a szerződés megerősítette a pángermanizmussal szembenálló erőket, ezért a két dunai csoportot — azaz a kisantantot és a római „hármakat” — egyesíteni kell, nem pedig egymással szembeállítani.¹⁰⁷ A félhivatalos francia *Temps* reményét fejezte ki, hogy „a fasiszta kormány erőfeszítéseit megkoronázó eredmények új korszakot nyitnak a dunai államok történetében és politikájában”. Hasonló szellemben írt a londoni *Daily Mail* is, odáig menve, hogy „Mussolini az összes európai államférfiak között a legnagyobb realista”. Pozitívan nyilatkozott a megállapodásokról Benes és Titulescu, a kisantant külpolitikájának két meghatározó egyénisége. Üdvözölték a Habsburg-restauráció és az Anschluss elvetését, valamint a kisantant országai csatlakozásának elvi lehetőségét. A jugoszláv kormány viszont a körülményekére irányuló terv részeként fogta fel a római paktumot.¹⁰⁸

A kisantantnak a római jegyzőkönyvekkel kapcsolatos pozitív állásfoglalásai hatására Virginio Gayda, Mussolini félhivatalos szóvivője — bizonyára nem a Duce tudta nélkül — a *Giornale d'Italia* március 31-i számában feltűnést keltő cikket közölt. Írásában azon reményét fejezi ki, hogy a kezdődő megértésből hamarosan jelentős közeledés következik be a kisantant, valamint Olaszország és Magyarország között.

A magyar diplomácia megnyugtatóására, amely az adott körülmények között nem kívánta ezt a közeledést, Suvich államtitkár-helyettes — Villani intervenciójára válaszolva — közölte: a kisantant országainak csatlakozásáról Róma nem folytat tárgyalásokat és Magyarország „meglepetésnek a jövőben sem lehet kité-

105 Uo.

106 OL KÜM pol. 1934–23/7–932.

107 Kerekes L.: i. m. 122–125.; Ormos M.: Franciaország i. m. 289–291. *Ádám Magda: Magyarország és a kisantant a harmincas években.* Bp. 1968. 62.

108 Ormos M.: i. m.

ve” a három aláíró ország közötti konzultációs kötelezettség értelmében.¹⁰⁹ Suvich ezt az alkalmat sem szalasztotta el, hogy a magyar követet tájékoztassa a „német–olasz viszony sajnálatos és egyre fokozódó feszültségéről” és Róma elszántságáról, amellyel „az Anschlusst minden eszközzel megakadályozni kívánja”. Suvich — feltehetőleg annak tudatában, hogy szavai budapesti közvetítéssel Berlinbe is eljutnak — kijelentette Villaninak, hogy „ha a birodalom az osztrák kérdésben meg gondolatlan lépést tenne, Olaszországot Franciaország karjaiba kényszerítené”.

A római jegyzőkönyvek hatására Magyarországon — a központi akaratnak megfelelően — fokozódott Mussolini kultusza. Ez megnyilvánult utcák és terek elnevezésében, a Duce különböző megnyilvánulásainak hozsannázó ismertetésében, magyar küldöttségek olaszországi gyakori látogatásaiban, különböző magyar címek odaítélésében. Példának kedvéért említjük, hogy 1934 júliusában Olaszország Barátainak Egyetemi és Ifjúsági Szövetsége hattagú küldöttséget menesztett Rómába, amely — öt üveg tokaji bor, egy-egy debreceni csikóbbőrös kulacs és karikás ostor kíséretében — átadta a szövetség díszelnöki oklevelét a Ducénak, aki — mint az ilyen alkalmakkor általában tette — biztosította magyar vendégeit arról, hogy „egyformán és soha nem változó akarral akarok küzdeni Magyarország igazságáért”, és kifejezte meggyőződését, hogy „Magyarország sérelmeinek reparációja nélkül nem lesz tartós béke Európában”.¹¹⁰ Ezeket a megnyilvánulásokat a magyar lapok vastagbetűs címekkel közzölték, kifejezve örömeiket, hogy Európa egyik nagyhatalmának teljhatalmú ura támogatja a magyar revízió ügyét.

*

A római hármass egyezmény érvénye csaknem pontosan négy évvel az aláírása után, 1938. március 12-én szűnt meg, Ausztria német megszállásával. E négy év alatt a három ország kormányfői kétszer, külügyminiszterei háromszor találkoztak egymással, hogy megvitassák politikai és gazdasági együttműködésük kérdéseit.¹¹¹

Láthattuk, hogy a „római hármak” kooperációjának fő célja Ausztria függetlenségének megőrzése volt. A meghatározó szerepet játszó Olaszország külpolitikájában azonban jelentős változást okozott az 1935–36. évi, Abesszinia elleni agresszió. Mussolini, felismerve, hogy hódító céljait csak a hitleri Németország segítségével valósíthatja meg, fokozatosan közeledni kezdett Hitlerhez, és 1936 októberében jóváhagyta a Berlin–Róma tengely létrehozását. A tengelypolitika azonban szöges ellentétben állt a római hármass egyezménnyel, és alig másfél évvel létrejötté után az utóbbi megszűnéséhez vezetett.

109 OL KÜM pol. 1935–23/7–43.

110 Magyarország, Nemzeti Újság stb. 1934. VII. 22.

111 Erről bővebben ld. a szerzőnek a Politikatudományi Társaság 1987. évi évkönyvében és a Politika–Tudomány 1987. 4. számában megjelent írásait.